

«Бизин тил» деген жамият къурум
«Абусупиян» деген къумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

Къумукъ тилни касбучуларыны
2 айда бир чыгъагъан журналы

**№ 1
2017**

Магъачкъала

ББК – 81 (Кум.)
УДК – 811.512
Б-59

БАШ РЕДАКТОР:

Рашит ГЬАРУНОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Агъарагым СОЛТАНМУРАТОВ
Гъабийбула АЛХАНГЪАЖИЕВ
Ругъаният МУСАЕВА
Исмайыл ХАНМУРЗАЕВ
Ибрагым МАГТЬИБЕКОВ
Супуяханым БИЙБОЛАТОВА
Айнудин АСЕЛДЕРОВ
Элмира ИСАЕВА

© Бизин тил, 2017

© Авторы статей, 2017

© Издательство «Абусупиян», 2017

Журналда бар

Рашият ГЬАРУНОВ. «Бизин тил» – къурум ва журнал	4
ХАС МАЪЛУМАТЛАР	
Къурум масъалалар.....	6
«Къумукъ тилни масъалалары ва оьсювюн имканлыкълары» деген ватандаш форумну резолюциясы.....	6
«Къумукъ тил: гъалиги гъалы ва оьсювю» деген темагъя гёре ойтгерилиген «Дёгерек столну» ортакъчыларыны таклифлери.....	7
ЖАМИЯТ ВА ТИЛ МАСЪАЛА	
Абусупиан АКАЕВ. Тил масъаласы	9
Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ. Масъалалар оъзлююндэн чечилип къалмажакъ.....	18
Абдулкерим САЙИТОВ. Къумукъ тилни бугюнгю гъалы ва ону гележегини масъалалары	22
Магъаммат-Гъанина АКАЕВ. Не уллу насиподир къумукъ экеним!.....	28
Ругъаният МУСАЕВА. Тил масъала – жамият масъалаларындан инг аслусу.....	32
Къарамагъаммат КЪАРАЕВ. Къумукълар бирдагъылай да гъакълашдылар.....	35
ШКОЛАЛАР ВА АНА ТИЛ	
Гюлкъызы АРСЛАНБЕКОВА. Къаягент районну школаларында ана тил дарсланы гъалы.....	38
Супуяханым БИЙБОЛАТОВА. Ана тил ва адабият дарсланы бир-бир масъалалары	40
Муртазали БАММАТОВ. Ана тилни сакъламакъ миллетни сакъламакъдыр.....	43
МУАЛЛИМГЕ КЁМЕКГЕ	
Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ. Адабият дарсларда проза асарны чеберлик аламатларын уйренив	47
Казим КАЗИМОВ. Къумукъ адабият дарсларда гёнгюндэн уйренме таклиф этилеген асарлар.....	51
Умсалимат БУТАЕВА. «Ана тил, сенсен дюньяда бар затны башы»	61
Къоччакъай ЖАМАЛДИН. Насигъят	65
АНАДАШ АДАБИЯТ	
АТКЪАЙ. Тил билдирген тырнавуч.....	68
Алав АЛИЕВ. Къурдашлар	70
Салимгерей ЖАНАЛОВ. Алипба.....	72
Тилни гъакъындагъы айтывлар	76
Ана тилде оюнлар	84
Кроссворд	86

«БИЗИН ТИЛ» – КЪУРУМ ВА ЖУРНАЛ

Гъалиги заманда китап-газет-журнал булан адамны тамаша этмеге къыйын. Язагъанлар бар буса да, охуйгъанлар гюнден-гюнге кемий. Шу бизин журналны къолуна алгъанлар да шолай ойлашма бола: «Бу да кимге тарыкъ? Ким охужакъ?»

Гертилей де, къумукъ тилде чыгъаян рееспублика ва район газетлени айтмагъанда, 3 журнал да бар: адабият «Тантчолпан», яшлар учун «Къарчыгъа», къатынлар учун «Дагъыстанлы къатын». Узагъындан болсунлар! Олар гъариси оyz ишин этелер...

Бизин журнал бираз башгъа мурат булан чыгъарыла.

Биринчилей, бу жамият къурумну, демек халкъны журналы, бу гъукуматны харжына чыкъмай.

Экинчилей, аслу гъалда ана тилни ва адабиятны муаллимлери ва оyzге касбучулар учун чыгъарыла.

Журнал тил ва адабият дарсланы юрутеген муаллимлеке көмеклик учун чыгъа-

рылагъандан къайры, материалланы авторлары да кёбюсю муаллимлер оyzлер болажакъ. Балики, бара-бара авторланы арасына охувчу яшлар да къошулар.

Журналны чыгъарагъанланы аслу мурады – ана тил ва адабият дарсланы яшлагъа таъсириң гючлендирмек, ата-аналаны шо дарслагъа янашывун алышдырмакъ, гъакимлик къурумлары шо тармакъгъа агъамиятын артдырмакъ. Неге тюгюл де, артдагъы йылларда ана тилибизни гележеги къоркъунчлу гъалда экенини барыбыз да гёrebиз. Совет девюрде йимик, гъали де пачалыкъ милли тиллени, маданиятланы гъайын этер деп парахат турма тюшмей. Тилни гележеги – халкъны къолунда. Халкъны дегенде, миллетни англавлу-билимли, гъаракатчы вакиллерини, лап алдын къумукъ тилни касбучуларыны къолунда.

Тилибиз ойссюн учун гёрюлме герек чарапланы арасында бугюн лап да агъамиятлысы – школаларда ана тилде юрүлген дарсланы сан ва санав янын артдырмакъ. Шо дарсланы гъалиги салынгъан кюю бизин рази къалдырмай. Кёпплерибиз шагъатлыкъ этеген кюйде, шагъарланы айтмагъанда, юрларда да атанаалар яшлары ана тилдеги дарслагъа юрюмесе де къайырмай. Ондан къайры да охув ожакъланы ёлбашчылары оyzлер де шо дарслагъа устьенсув къарап янаша. Лап алдын биз школалардагъы ана тил дарслар булангъы гъалгъа тергевню кемитмеген кюйде, масъаланы бары да янларын ахтарып, сонг не этме сюегенибизни ва не этме болагъаныбызыны ойлашма герекбиз.

Ондан къайры да биз алдыбызгъа кёп уллу муратланы салмайлышы, тынч ва мекенли ишлени этме герекбиз. Неге тюгюл де уллу муратланы күтмек учун адам шону сюйген булуп къалмай, харж ва янгыз шо ишге берилип ишлейген адамлар тарыкъ бола.

Шо себепден биз тил масъаланы чечивде лап тар ёлну (дарсланы) сайлагъянбыз ва шону күтмек учун касбучулары билимине ва сынавуна таянабыз. Ана тил дарсланы салынгъан кююн яхши янгъя алышдырма болсакъ, бизин алдыбызды янгы ёллар ачылажакъ ва тувулунагъан четим соравлагъа жаваплар табулажакъ.

Артдагъы йылларда къумукъ жамиятны арасында, газет-журналларда, телевидениеде, жыйынларда, интернетде де ана тилни гележегине байлавлу талчыкълы сесленивлер кёп чалына. Не этме гереги гъакъда таклифлер де аз тюгюл. 2015-нчи йылны 11-нчи апрелинде Магъачкъалада Къумукъ театрны бинасында «Къумукъ тилни масъалалары ва оьсююнью имканлыкълары» деген темагъа ватандаш форум ойтгерилди. Шону материаллары айрыча китап болуп да чыкъды. Оланы бирлерин журналыбызыны шу ва гележек номерлеринде охума болажакъсыз..

Форумну гъасиллерине гёре къабул этилген къарапда «Бизин тил» деген жамият къурум къурулагъаны да билдирилген эди. Сёз ёругъуна айтгъанда, шо форумну ойттергенлени кёплери «Бизин тил» деген къурумну сиптечилери де дюр.

Къурумну иши гъакъда да биз журналны бетлеринде хабарлажакъбыз. «Бизин тил» деген шу журналны да шо къурум кюрчюлендирген. «Бизин тил» деген къурумну ортакъчылары буса аслу гъалда ана тилни мualлимлери ва тилибизни

оъзге касбучулары болма герек деп гёз алгъа тутулгъан.

Шону учун журналны бетлерине лап алдын къумукъ тилни муаллимлерinden гелеген материалланы ерлешдирежекбиз. Мурат – бары да ерлердеги муаллимлер бир-бири булан сынав алышдырып, бир-бирине кёмеклешип, дарсланы таъсири гючлендирмек. Олардан биз дарсланы ойтгеривдеги янгылыкъланы, тил масъалагъа гёре ва шу журналны ишин яхшилашдырмакъ учун пикруларын, таклифлерин, охувчу яшланы устьюнлюклери гъакъда язылгъан ва оъзге маълуматланы гёзлейбиз.

Журналны бетлеринде муаллимлеке оъз ишинде етишмейген охутув, методика ва оъзге къошум материалланы чыгъармагъа да гёз алгъа тутулгъан. Критикагъа да ачыкъбыз. «Бизин тилни» бетлеринде тюз гёrmейген ерлеригизни, кемчиликлени, хаталаны ва оъзге нукъсанлыкъланы гъакъында билдирсегиз, дагъы гезикге шоланы алдын алма къаст этежекбиз.

Дагъы да айтсакъ, биз муалимлени Интернетдеги «Фейсбуcк» деген соцсетге къошулма да чакъырабыз. Шонда да къарабудагъентли муаллим Ругъаният Мусаева юрютеген «Бизин тил» деген группада ана тилни масъалаларына байлавлу чалт ва пайдалы пикру алышдырыв этме болар эдик.

«Бизин тил» деген къурум ва шо ат булангъы журнал оъз гъаракатын башлай.

Къурум масъалалар

2015-нчи йылны март айындан берли иш гёрген «Бизин тил» деген къумукъ тилни касбучуларыны жамият къурумну сиптечилерини бу йылны 6-нчы февралында ойтгерилген гезикли жыйынында бир нече къурум масъалалагъа къарады. Сёйлевлеге ва таклифлеке асасланып, шулай къаарлар къабул этилди:

1. «Бизин тил» деген жамият къурумну кюрчюлендиреген жыйынгъа къу-

румну ёлбашчысы этип Агъарагым Магъамматович Солтанмуратовну таклиф этмек;

2. «Бизин тил» деген журналны баш редактору этип Рашит Пашаевич Гъаруновну таклиф этмек;

3. Гъабийбула Алханович Алхангъажиевге къурумну хас къурумларда тасдыкъ этив кагъызларын онгармакъ.

«Къумукъ тилни масъалалары ва оъсювюню имканлыкълары» деген ватандаш форумну резолюциясы

Къумукъ халкъ советииини» сиптечилги булан ойтгерилген Ватандаш форумда «Къумукъ тилни масъалалары ва оъсювюню имканлыкълары» деген темагъя гёре этилген докладланы, чыгъып сёйлевлени ва оъз тувма топурагъында къумукъ тилни тарыгъан гъалын гёз алгъя тутуп, форумну ортакъчылары шулай къаар къабул эте:

– къумукъ миллетибизни Дагъыстан-дагъы, Чечен Республика дагъы, Ингуш Республика дагъы, Темиркъазыкъ Осетия-Алания дагъы мина топуракъларында яшайгъан ва Россияны башгъа регионларында (Тюмень областда, Москвада, Петербургда ва оъзге ерлерде) турагъан къумукъланы бары да вакиллерин, оланы жамият къурумларын ана тилге байлавлу пачалыкъны ягъындан берилген ихтияр-

лардан асувлу пайдаланма чакъырабыз.

– ата-аналар школаларда яшлары ана тил ва адабият дарсларда ахтарывну ихтиярларын янгыз авуздан тюгюл, оър гүкумат идараплагъа талаплы кагъызлар булан якълама, ожакъларда авлетлери булан бирге къумукъ адабиятны, маданиятны ахтармагъа, къумукъ газет-журналланы кёп охума, интернет булан пайдаланмагъа, къумукъ театрға кёп бармагъа чакъырабыз!

– тилибизни, адабиятыбызыны, маданияттыбызыны якълавну ва оъсювюн гъайын этеген пачалыкъ къурумлардан къайры оъз жамият къурумларын къурмакъ, «Бизин тил» деген иш гёrmеге башлагъан жамият къурумгъа ва къумукъ китапланы чыгъарагъан «Абусупиян» деген издаельствону ишине къол ялгъамакъ;

– къумукъ тилде берилишлер юрюлюген пачалыкъ радио-телевидение каналланы гечеси-гюню булан ишлевюн болдурмакъны талап этмек;

– яшлар бавларында ва башлапгъы класларда яшлар толу даражада къумукъ тилде билим алывну бары да къумукълар яшайгъан юртларда ва шагъарларда, дагъы да къумукъ тилде толу орта билимлер алывну масъаласыны имканлыгъын ахтармакъ, арагъа салып, гъакълашып чечмек;

– Россияны оъзге регионларында ватыш эллэрде къумукъ тилни уйренивню оъсювюне кёмеклешмек;

– ГИА-ны ва ЕГЭ-ни арасына къумукъ тилни ва адабиятны дарсларын гийирмекни талап этмек, шо экзаменлени бермек учун хас стандарт тестлени онгармакъ;

– къумукъ тилни оъсювюн болдурмакъ муратда РФ-де ва тыш эллэрде яшайгъан тюрк тилли миллетлер булан тыгъыс аралыкълар болдура туруп, тилни ахтарыв, сакълав, къоллав, байытыв масъалаланы чечмек учун, артын уъзмей-

ли, илму-сынав конференциялар оътгермек;

– «Дагъыстан Республиканы халкъларыны тиллери» деген законопроектде къумукъ миллетни миналы топуракъларындагъы бары да жамият, пачалыкъ къурумларда, администрация, маданият, майишат яшавунда орус тил булан янаша ерли къумукъ тилин аслу тил саналмакъны болдурмакъ;

– география атланы: шагъарланы, юртланы, ёл ва оъзге гёрсетив ишараланы русча булан teng къумукъча бермекни талап этмек.

– Ватандаш форумну къурум къурувчуларына ДР-ны закон актларында къумукъ тилни къорувун болдурув ва форумну таклифлерин депутат корпусында етишдирмек ва тил масъаланы «Дагъыстан Республиканы халкъларыны тиллери» законопроектине гийирмекни ва шо ихтяяларын яшавгъа чыгъарыв учун касбучулардан ишчи бёлюгюн топламакъ тапшурула.

11.04.2015 й. Магъачкъала

«Къумукъ тил: гъалиги гъалы ва оъсювю» деген темагъа гёре оътгерилген «Дёгерек столну» ортакъчыларыны таклифлери

1. Къумукъ тилни ва адабиятны оъсювюне байлавлу хас программа къурмакъ;

2. Къумукъ тилни ва адабиятны уйренивню охутув-методика къайдаларын токъташдырмакъ.

3. Къумукъ тилни ва адабиятны уйренивде муаллимлени, охувчуланы ва

тарбиялавчуланы арасында ярышлар оътгермек;

4. Оърдеги классларда охуйгъан яшларыны арасында «Къумукъ тилни ва адабиятны муалими» деген конкурсланы пайдаландырмакъ;

БИЗИН ТИЛ

---

5. Бары да билим берив къурумларда къумукъ тилдеги информация-маълумат майданланы къурмакъ;

6. Гъар йыл къумукъ тилни уйренив-ге байлавлу яшёрюмлени фестивалларын ойтгемек;

7. Къумукъ тилни ва адабиятны уйренеген студент яшёрюмлер учун муниципал стипендияланы токъташдырмакъ;

8. Къумукъ тилни уйренив учун яйлыкъ ял алыв лагерлени къолламакъ;

9. Дагъыстандагъы охутув-методика китапланы чыгъарагъан издаельствону янгыртмакъ;

10. Ана тиллерде чыгъарагъан газетлени ва журналланы «Ёлдашны», «Адабият Дагъыстанны», «Къарчыгъаны», «Дагъыстанлы къатынны» ойлчевле-рин ва санавун къолай этмек;

11. Къумукъ тилде дарс береген муаллимлени ва шолайда языв булан машгъул болагъан тайпаланы грантлар булан иштагъландырмакъ.

12. Къумукъ театрын ва шолай да къурчакъ театрны, Интернетни имканлыкъларын къумукъ тилни уйренивде толу кюйде къолламакъ

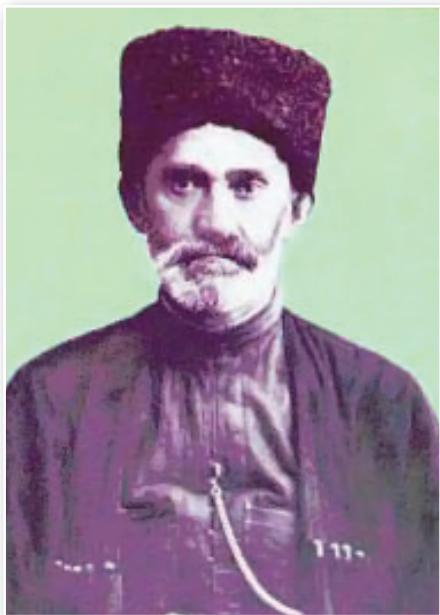
26.12.2016 и. Магъачкъала

ЖАМИЯТ ВА ТИЛ МАСЪАЛА

Абусупиян АКАЕВ

Тил масъаласы

Гъалиден бир асргъа ювукъ алъякъда бизин белгили алимибиз тёбенкъазанышлы Абусупиян Акаев язгъан «Тил масъаласы» деген макъаласы къумукъланы оъз тилинде инг башлап чыкъгъан «Мусават» деген газетни сагыфаларында арап-ажам язывда басмалангъан. («Мусават». Темирханишур, 1917 йыл, август-сентябрь, 18, 19, 20, 22-нчи номерлери).

Макъаланы арап язывдан къумукълар гъалиги заманда аслу гъалда къоллайгъан орус-кирил язывгъа айландырып (транслитерация этип) ва онда ёлугъагъан бир-бир къыйын англашилагъан сёзлеге ва жумлалагъа оъзюню баянлыкъларын да язып онгаргъан – тёбенкъазанышлы Гъасан Оразаев. Текстни биринчилей басылып чыгъарылгъан кюонде, орфографиясын алышидырмайлы берилегенин де охувчуланы эсине салма тийили гёrebиз. Олай да диалект сёзлер де бар кюонде бериле ва оланы бирлери баянлыкъларда эсгериле.

Тил масъаласы – жан берип жан алагъан уллу бир масъала. Дин масъаласындан сонг, тил масъаласындан уллу масъала ёкъ. Тил ягъындан туз болгъан миллет оъзгелерден гъар заман алгъа барыр. Тил ягъындан бир къыйыны яда бир терслиги болгъан миллет гъар заман артда къалыр.

Орус пачалыкъны учь-дёрт ай алдынгъы заманларында¹ тил масъаласындан багъс этмеге² амалыбыз ёкъ эди. Оруслар бизге амал буса оъз тилибизни унутдуруп, орус тил бережакъ эдилер. Мактапларда³, мадрасаларда жагърапия йимик, таварых⁴ йимик дюньяны илмуларын орус тил булан тюгюл буса охумагъа изну бермей эдилер. Мурат – бизин оруслаштырмакъ эди.

Бир миллетни тили де, опурагъыны пёрмиси⁵ де битсе, шолар булан бирче дини

де битер. Къайсы къавумну пёрмисин гийип, тилин сёйледи буса, шол къавумну динин де тутар. Муну бурайлыгъы алъякъда болгъан ишлени сёйлейген таварых илмугъа къарайгъанлагъа белгили зат.

Энди учь-дёрт айдан берли, Аллагъа шюкюр, Орус пачалыкъда гъар къавумну динине эркинлик берилген. Энди оъзюню булан гъар нени сюйсек охумагъа-язмагъа, оъзюбюз маслигъатлы⁶ гёрген бир тилни тангламагъа ихтиярлыбыз. Терс тюшсек, заары⁷ уллу. Сайламагъа тюшгенде орус тилни сайламажыбыз белгили. Орус тил – илмудан кёп китаплары бар генг тил болса да, ол бизин оъз тилибиз де тюгюл, дин тилибиз де тюгюл. Хатты⁸ да башгъа.

Бизин оъз тилибиз – тюрк. Дин тилибиз – арап. Буланы бирин сайламагъа ге-

рекбиз. Арапны сайлайыкъму, тюркню сайлайыкъму? Тюркню сайлагъанда, тюрк тилден оъзюбюз сёйлейген къайданы сайлайыкъму? Яда истанбуллар⁹ сёйлейген къайданы сакълайыкъму? Яда оланы къоуп, азирбайжанлар яда къазанлар¹⁰ сёйлейген къайданы сайлайыкъму? Бу масъалада оъзюбюз арив гёргенибизни язажакъбыз, иншаъаллагыу Таала.

Амма аны¹¹ язгъынча аввал¹² эки сёз айтмагъа сюебиз. Ол эки сёз баян¹³ болса, биз артда айтмагъа сюеген гъакъылыбыз арив англанажакъ. Бу ерде айтажакъ затларымны гъеч бири бютюн Дагъыстан учун тюгюл. Янгыз биз къумукълар учун. Башгъа тил сёйлейген аварлагъа, чачанлагъа¹⁴ «булай этигиз», «олай этигиз» деп айтмагъа гъакъыбыз¹⁵ да ёкъ. Олар оъз маслигъатын оъзлер акътарырлар¹⁶.

Айтма сюеген эки сёзюбюзден бири бу: дюньяда гъеч бир миллет, гъеч бир къавм¹⁷ илмуда-маърипатда¹⁸ алдынгерли¹⁹ болуп, шол алдынгерли болмагъын ахырына ерли элтип камил болмагъа болмаслар, гъар бир илмуну оъз ана тили булан охумай туруп. Мактаплардагъы илму охулагъан тил де, ана тил де, гъеч бир якъдан башгъалыкъсыз таман кюйде бир болмагъан чакъы заман, гъеч бир вилаятда илму-маърипат инг тийишли ёлuna тюшмеге амал ёкъ. Шол эки тил бир болуп юрюйген вилаятдагъы даражасын тапмас. Бу буса гъеч бир гъакъыллы адам инкар этмеге болмайгъан бир гъакъыкъат. Гъар не буса да бир уъзрю, гъар нечик буса бу къыйынлыкъ, бу гъакъыкъатны тергемекден гери урмас. Чарасыз, амалсыз болса тюгюл, гъеч бир къавм бу гъакъыкъатгъа хилап²⁰ турмас.

Бугюн нечик болса да бир заман дюньядагъы бютюн миллетлер бу гъакъыкъатгъа къайтажагъын сёйлемеге ярай. Масала, бир вилаятда эки къавм болуп, бири

гъар бир илмуну оъз ана тили булан охугъан гъалда, экинчиси башгъа бир тил булан охуй буса, аввалгъы къавм экинчи къавмдан илмуда-маърипатда гъар заман уьстюн болур. Неге десе, гъар заман аввалгъы къавмгъа бир иш, экинчи къавмгъа эки иш бола: илму уйренмакъ – бир, башгъа тил уйренмакъ – эки.

Бу заман дюньядагъы гъар бир миллет ярышдагъы атлар йимик, илмуда-маърипатда бири-биринден озмакъны гъайындалар. Олай болгъан экинчи къавм къачан буса да бир гюн тутгъан ёлуна гъёкюньюп, оъзлени ана тилине къайтып гелмеге тюшер. Шол тутгъан тил оъзлеге барабара ана тил болуп, алдынгъы ана тили уннутулуп къалмагъа да чы имкан. Амма кёп йыракъ зат.

Гъали болгъунча дюньяда гъеч бир тилни ессилери, нечакъы аз халкъ буса да, башгъа бир тил тутуп, аны булан оъз тилин уннутуп къалмакъ болмагъан. Гъалиден сонг болажагъына да ким сёз берип болажакъ. «Оъзлер сююп къаст этсе, болмагъа ярай чы» деп айтагъанлар болса ярай. Амма бизин гъакъылыбызгъа гёре – арив сёз тюгюл. Нечун десе, гъай нечик де ол иш аз замандан болажакъ иш тюгюл. Узакъ заманын ичинде оланы ол къастына хилап турагъан, андан гери урагъан бир зат болмай туражагъы белгилиму? Алышына турмакъ чы – дюньяны табиаты. Масала, бугюн бир тилни тангласа да, бир хыйлы йыллардан сонг башгъа бир тил базарлы болуп, ону маслигъатлы гёrmеге де ярай чы.

Бу къавм бир оъзге пачалыкъны къолуна тюшюп, сонг булагъа ол пачалыкъ: «Илмуну оъз ана тилигиз булан охумай бусагъыз, бизин тил булан охумагъа гөрексиз», – деп айтмагъа да ярай.

Бир йыл аввал Дагъыстангъа орус писирлер²¹ салмагъа суюген заман, бизге бу-

лай бир сёзню арап тилни гъакъында губернатор Волийский²² де айтгъан эди.

Гъасилул калам²³, болур-болмас хыяллар булан биз эсгерген гюн йимик ачыкъ гъакъыкъатгъа хилап болмагъа гъеч ярамас. Аны тутуп турмагъа герек.

Айтмагъа сюеген сёзюбюзден бири де бу: бютюн Ер юзюнде бизин къумукълардан тюрк тилни таза асил сёйлейген халкъ ёкъ. Тюрк тилни инг асили – бизде. Оъзге тиллерден къошулмай таза кюиде къалгъан. Истанбул тилге де, къырым тилге²⁴ де, азирабайжан тилге де – арапдан да, фарсадан²⁵ да, оъзге тиллерден де анча кёп сёзлер къошулгъан чы, язылгъан китапларына къарагъанда, тюрк калималардан эсе, оъзге тиллерден гелип гирген калималар артыкъ чыгъя. Шол саялы, тюрк тилден бютюн башгъа бир тил йимик болуп къалгъан. Бу зат учун болмагъа герек, бакюлю бир гиши: «Түрк тил²⁶ оъзю башгъа бир тил тюгюл, тиллерден къошуп этген шорпасы», – деп айта болгъан. Муну саялы тюгюлму, бугюн истанбуллар бу затгъа бек гъёкюнүп, гелгинчи калималаны барысын да тайдырып, тилибизни тазалайыкъ деп сёйлейлер. Тазаласа – «бизин къумукъ тил бу» деп айтмагъа ярайгъан кюиде бир тил болуп къала.

Олай болгъан сонг, истанбуллар бизин къумукъ тилге къайтмагъа сюелер деп айтсақъ да ярай. Къазан тилге²⁷ де бу артдагъы бир нече йылны ичинде орус калималар кёп къошуулуп гетди. Андан башгъа да, къазан тилден эсе, сёйлемеге бизин къумукъ тил арив десек де, иншашаллагъ, юзюбюз къызармас.

Аслуда бир тил болгъан сонг, арадагъы аз-маз башгъалыкъгъа къарамай, масала, Къазандагъы мактапларда яшланы къырымча, яда Къырымдагъы мактапларда азирабайжанча охутуп йибермеге

ярарму-ярамасму – аны сёйлейик. Мактапларда яшланы охутмакъны фанну тадрис²⁸ деп бир илмусу бар. Анда яшлар охутмакъны кюйлерин, тартибин²⁹, низамын сёйлей. Ол илму аввалгъы эки-уъч йылны ичинде яшлагъа ана тилинден оъзге тилни гёрсетмакъны къабул гёрмей. Яшланы пагымусун буза деп токъташдыра. Оъзлер билмейген гъеч бир калиманы сёйлемели де, охутмалы да тюгюл дей. Эки-уъч йылдан сонг гъар не тилни гёрсетмеге де ярай. Амма аввалгъы эки-уъч йылда да, андан сонггъу йылларда да яшланы охутагъан тил эки башгъа болмай, бир болса чы огъар не етер. Амал буса андан гиши таярмукъ!?

Шолай болса да, истанбул тил³⁰ де, къырым тил де, азирабайжан тил де – арада башгъалыкъ ёкъ деп айтар даражада бири-бирине ювукъ тиллер. Масала³¹, Къырымда чыкъгъан газетни, Азирабайжанны шагъарларындан бирине, масала, Бакюге барып, жагъиллерини арасында охуса, англайлар. Бакюде чыкъгъан газетни Къырымгъа барып охуса да, андагъы жагъиллер англайлар. Олай болгъан сонг, масала, Бакюдеги мактаплардагъы яшланы аввалгъы йылларда къырым тил булан яда истанбул тил булан охутуп йибермакъ о къадар четим де, зарарлы да болмаса ярай.

Амма, масала, къазан тил булан къырым тил де, къумукъ тил булан истанбул тил де – бири-бирине йыракъ тиллер. Истанбулдан яда Къырымдан чыкъгъан газетни Къазангъа барып яда бизин Къумукъда жагъиллени арасында охуса, – англамайлар. Аны саялы, Къазанда яда Къумукъда яшланы аввалгъы йылларда истанбулча, яда къырымча, яда азирабайжанча охутуп йибермеге гъеч ярамас. Масала, Истанбулда язылгъан бир китапны яда бир газетни жагъиллени арасында

охугъанда англашылмай болгъан сонг, истанбул тилни бизин тил булан бирлиги nedir? Истанбулда, яда Кырымда, яда Бакюде язылгъан къайсы китапгъа къаррасакъ да, бизин яшлар да, жагыиллер де англайгъан калималардан эсе, англамайгъан калималар кёп.

Гъасилул калам, тюрк бир терек буса, истанбул тил де, къырым тил де, азирбайжан тил де – аны тартса бири-бирине ге-

леген ювукъ бутакълары. Амма, масала, къырым тилге къаршы къазан тил, истанбул тилге къаршы бизин къумукъ тил – тартгъан булан сынмай туруп бири-бирине гелмейген йыракъ бутакълар. Шолай болгъан сонг, мактапларда яшланы, масала, истанбулча охутайыкъ деп айтмакъ, – къырымлагъа, азирбайжанлагъа тынч иш, къазанлагъа, къумукълагъа къыйын иш бола.

* * *

Энди бизин мурадыбызыны сёйлейик. Мен илму-маърипатны гъеч бир затгъа байламагъа сюймеймен. Илму-маърипаттъа арап тил, истанбул тил деп гъеч бир зат шарт болмасын. Илму-маърипатны эркин күйде къоймагъа герек. Гъар не ёл къысгъа буса, гъар не кюй тынч буса, илму-маърипат шо ёл булан гъасил этилсин. Ёкъ буса бизде илмулу-маърипатлы гишилер кёп болмас. Аз да болур, гъюнер де оъзге вилаятдагъылагъа етмейген болур. Бу белгили зат.

Шолай болгъан сонг, гъеч бир башгъа тилни илму-маърипаттъа тогъас этмей, янгыз оъз ана тилибиз къумукъ тил булан динин де, дюнъясын да англайгъан гишилер болмакъны ёлун ачмагъа герекбиз. Шулай этсек, отуз йылдан, къыркъ йылдан сонг – бизде охумагъан гиши болмас. Германия йимик бир нече пачалыкъда язып-бузуп билер чакъы охумакъ – гъар кимге борч. Охумаса къоймай. Гючден алып мактапгъа сала. Бизде де отуз-къыркъ йылдан буса да шол кюй болмагъа умут.

Амма бизин арабызда камил күйде арапча охугъан алимлеребиз болмаса, динибиз бузулмакъдан дайм сакъланып турмажакъ. Бизин динибизни тувағъан

ери – Къуръан да, пайгъамбар алайгъиссаламны гъадислери де. Олар буса бары да арапча. Биз тюркча охуюкъ, къумукъча охуюкъ дегенде, олай буса арап тил ташланып къалыр деп къоркъагъанлар бар. Амма ол бош хыял. Бизин къумукъча охуюкъ деген сёзюбюзден мурат – бир тюрлю затланы къумукъча да охуюкъ, бары да затгъа арапны шарт этмейик деген сёз. Арап тил тарыкъ тюгюл деген сёз – мурадыбыз тюгюл.

Жугъутлагъа къарагъыз: учь минг йылдан берли бар миллет. Тавратыны аслу тили – бир тайпа бузукъ арап тил. Учь минг йылдан берли бугюн де оланы охугъанлары Тавратны тилин билелер. Ташланып къалмагъан. Дюнъяда шол къадар эксик-аз миллет оъзлени дин тилин сакълагъан сонг, Къуръаныбыз да, гъадислери-биз де арапча болуп, базарлар толгъан арапча китапларыбыз да бар экенчи, бизде арап тил охулмай ташланып къалыр деген сёз – не деген сёз болур?

Гъали бизде арапча не къадар, тюркча-къумукъча не къадар охулмагъа герек болагъанын баян этейик. Бизин Дагъыстанда, гъар шагъарда бир болмаса да, гъар участкада бир-эки сама сегиз йыллыкъ мактаплар болмагъа герек.

Мактапдан башгъа да, гъар ойкрюкде³² бир, болмаса гъар областда бир сама дарулфунун³³ атлы бир мина³⁴, мадраса³⁵ атлы бирдагъы мина болмагъа герек; мактапда яшлар сегиз йыл охуп, аввалгъы учь йылында оъзге тил гъеч къошулемай янгыз бизин къумукъча охулур. Башгъа тил къошсакъ, яшлар охутмакъны фанну тадрис деген илмусуна хилап тургъан болабыз. Ол илмуда, аввалгъы эки-учь йылны ичинде яшлагъа оъзлер англамайгъан калима болмасын деп токъташдыра. Андан башгъа да, бютюн дюньягъа да хилап болгъан болабыз: Бютюн дюньядагъы бары да миллетлер мактапдагъы яшларын аввалгъы учь йыл янгыз ана тили булан охуталар. Олагъа анасындан уйренимеген калималаны гёрсетмейлер.

Мактапны ахырдагъы беш йылныны ичинде яшлагъа динни илмуларындан да, дюньяны илмуларындан да къысгъаракъ язылгъан къумукъча китаплар охулур. Олар булан бирче, гъар заман олагъа арап тилден де дарс берилер. Таман чакъы истанбул тил де уйретилер. Орус тилни, язывну да бир къадар билдиригеме ярай. Истанбул тилни бизин беш-алты йыл мактап гёрген яшлагъа учь айны ичинде уйретсе, мадар этеген болурлар. Сонг

оъзлер суюсе къарай туруп камил билеген де болсунлар.

Гъасилул калам, сегиз йыллыкъ мактапдан чыкъгъан яш таман чакъы дининде, дюньясын да англайгъан, бир къадар истанбул тилни де билеген, язылгъан затны охуп англар чакъы арап тилге де мадар этеген гиши болур. Бизин гъалиги мадрасаларда он йыл, он беш йыл «Жамигъе»³⁶, «Маънгъа»³⁷ ерли охуп, сонг ташлап къойгъан муталим йимик динден де хабарсыз, дюньядан да хабарсыз бир гиши болуп къалмас.

Мактапдан сонг, яш суюсе, дагъы охумай чыгъып къалыр. Суюсе, дагъы да охур. Дагъы да охуп камил болмагъа суюгенлер, эки айрылыр. Дюньяны илмуларын охуп, инжинарлыкъ³⁸ йимик къуллукъ суюгенлер – дарулфунунгъа барып гирерлер. Анда дюньяны илмуларын тафсил³⁹ булан язылгъан къумукъча уллу китаплардан гъикматтъя⁴⁰, гъандасагъя⁴¹ ерли камил күйде охурлар. Ахыратны илмуларын⁴² охуп, къадилик, мударрислик⁴³ йимик, муфтилик, муаллимлик йимик бир даража суюгенлер – мадрасасагъа барып гирерлер. Анда алты-етти йылны ичинде гъали бизин Дагъыстанда охулагъан динни илмулары бары да камил күйде арапча охулур.

* * *

Гъалиге ерли язгъан затларыбыз булан бизге илму охумакъ учун оъз ана тилибиз къумукъ тилден яхшы тил ёкълугъун баян этдик. Шолай болмай туруп, бизин илму охумагъыбыз тишишли ёлуна тюшмейгенлигин сёйледик. Аз заман уъзрюлер⁴⁴ булан да чарасызылыкъ бермейген, къыйынлыкъ булан, онгайсызылыкъ булан да гиши оъз ана тилин-

ден таймагъа ёл ёкъ экенин де билдиридик.

Энди илму охумагъа шол ана тилибизни тутмакъдан бизин гери урагъан, бизге бу ёлда бир аз онгайсызылыкъ этип турагъан зат бармуken, бир къарайыкъ.

Бар деп эки затны гёрсетегенлер бола. Биринчиси – бизде мактапларда, дарулфунунларда охумагъа оъз тилибиз булан

язылгъан китаплар ёкъулугъу. Экинчиси – биз оъз тилибиз булан охусакъ, истанбуллардан да, оъзгелерден де айрылып-гесилип къалажакъбыз. «Истанбуллар да, къырымлар да, азарбайжанлар да, къазанлар да, бизин къумукълар да, дагъы да оъзгелер де – бары да бир тюрк жынс болгъандан сонг, арада бир байлав тарыкъ. Ол да – мактапларда илму охумакъ учун, барысы да ярашып, бир тилни тутса бола.

Гъариси бир башгъа тил булан охуса – арасы уъзюлмакъга себеп бола» дейлер.

Биз бу эки де уъзрюнью гъакъкъындан башгъа-башгъа тутуп сёйлейик. Китаплар ёкъулугъун айтсакъ, элли-алтмуш йыл аввал Истанбулда да ёкъ эди. Он-он бир йыл аввал Азарбайжанда, Къазанда да ёкъ эди. Сонг этдилер, болду. Биз де этсек, – болур. Он-он бир йыл аввал бизде оъз тилибиз булан гъеч бир китап ёкъ эди⁴⁵. Гъали бугюн гиччиси-уллусу булан элли китабыбыз бар. Йигирма бешин янгызы оъзюбюз этгенбиз⁴⁶.

Истанбул тил булан охутмагъа сюегенлер – бизин тилде язылгъан китапларыбыз тарыкъ чакъы бугюн бар эди бусада, истанбул тил булан охумакъны танглажакъ болмагъа ярай. Тюгюл буса, ачыкъ этип айтсынлар. Мактапларда болгъан чакъы оъз тилибиз булан язылгъан китапланы охутуп, болмагъанда гюнлюкгө⁴⁷ истанбулча язылгъан китапланы охутуп турмагъа биз де рази болайыкъ.

Олай болгъан сонг, гъалиден башлап, оъз тилибизде ёкъ болгъан китапланы болдурмакъ учун къайгъы этмеге герекбиз. Болдургъан сагъатда, истанбулча язылгъанын мактапдан тайдырып, аны орнугъу⁴⁸ – оъз тилибиз булан язылгъанын салмагъа да герекбиз. Амма дарулфунунда болса тюгюл эсе, сегиз йыллыкъ мактапларда оъз тилибизни къо-

юп, истанбулча яда азирбайжанча охутмагъа бизин гъеч бир къабул этерлик уъзрюбюз ёкъ.

Мактапны аввалгъы эки йылында охутмагъа ярайгъан китапларыбыз гъали бусагъатда да бар. Аввалгъы эки йылны ичинде, уъчюнчю-дёртюнчю йылларда охутмакъ учун китаплар гъазирлемеге де болажакъ. Уъчюнчю-дёртюнчю йылны ичинде, масала, еттинчи-сегизинчи йылларда охулагъан китаплар да гъазир этилер. Гъайъат⁴⁹ йимик, гъандаса йимик терен илмулардан дарулфунуларда охулур йимик тафсилли⁵⁰ китаплар язмагъа бизде бугюн гъюнер ёкъ буса да, мактапларда охумакъ учун язмагъа болур чакъы билим бар. Истанбулда яда, масала, Къазанда язылгъан китапланы хатасыз күйде оъз тилибизге таржама этип⁵¹ болабыз.

Дарулфунуларда буса, нечакъы истанбулча язылгъан китаплар булан бусада, гъандаса йимик, жабрун-мукъабала⁵² йимик терен илмулардан тийишли күйде муталимлеке дарс берип болагъанларыбыз ёкъ. Анда дарс бермакъ учун, Истанбулдан яда оъзге ерден гишилер гелтирип, истанбулча язылгъан китаплардан охуп турмагъа ярап. Сонг дарулфунуну тамам муталимлерибиз ол китапланы оъз тилибизге таржама этерлер. Шол заман, дарулфунуларда охулагъан китаплар да оъз къумукъ тилибиз булан язылгъан болур.

Орусланы дарулфунуларын гёрген инжинарлыкъ йимик даражалы гишилерибиз де бар. Бу ёлларда олардан да бир кёмек болмагъа ярай.

Гъасилул калам, уълкюден айлангъангъа уългю табулмай къалмас. Биз къоччакъ адамлар болсакъ, бугюн китапларыбыз ёкълукъ бизге уъзрю тюгюл. Осаллыкъ этмеге ярамас.

* * *

Биз оъз тилибиз булан охусакъ, истанбуллардан да, оъзге тюрк къавмлардан да айрылып къалмагъыбыздан сёйлесек, биз оъз тилибиз булан охугъанда, масала, истанбуллардан айрылып къалажагъыбыз герти тюгюлмуса да⁵³, истанбулча охусакъ истанбуллагъа гъалиден артыкъ байланажагъыбыз герти. Арада танышлыкъ-билишлик кёп болур. Бу да бир пайда.

Амма ол пайда биз оъз тилибиз булан охугъанда болагъан пайдадан артыкъ пайдаму – бу ерине къарамагъа герек. Мактапларыбызда охулагъан тилни де, жагыллерибиз сёйлейген тилни де башгъя-башгъя этип юрютмакъны къыйынлыгъына тенглик этеген пайдаму – бу ерин ойлашмалы.

Мактаплардагъы тил де, жагыллере-ди тил де бир болмакъ не къадар пайдалы зат экенин алъякъда сёйледик. Гъатта ол болмаса бизге илмуда-маъриппатда камиллик болмайгъанын да англатдыкъ. Масала, истанбулланы тили де, бизин тил де – аслуда бир тил. Биригини халкъы би-рисин аз буса да англай. Танышмакъ-билишмакъ учун шо къадар таман тюгюлмукен? Тюгюл

буса, алъякъда да эсгерилген куйде, мактапны бешинчи яда алтынчы йылында яшлагъа эки айны, учь айны ичинде истанбул тилни уйретсек ярамайму?

Танышмакъ-билишмакъдан мураг – къыйыннын-тынчын англап, кёмеклешмакъ. Кёмеклешмакъны тил бирлик артыкъ эте, буса да кёмеклешмакъ оъзю тил бирликге токътайгъан зат да тюгюл. Иstanбулланы балкъанлар⁵⁴ булан даву бар заманда, бизден олагъа гьеч бир кёмек болмады. Амма, тили башгъя буса да, Гындистандан⁵⁵ Истанбулгъа алтун-гюмюш оъзендей болуп агъып турду.

Истанбуллар да, биз де, дагъы да башгъя тюрк къавумлар да мактапларда илму охумакъ учун ярашып бир тил тутмагъа гереклигинден сёйлейик. Ол тил янгыз истанбулланыки де болмай, къазанланыки де болмай, къырымланыки де болмай, азарбайжанланыки де болмай, бизин къумукъланыки де болмай, барын да къошуп этген бир ортакъ тил болурмукен? Яда янгыз, масала, истанбулланыкин яда башгъя бир къавмныкин танглап, шону арагъа салып къоймагъа герекмүкен? Бары да тюрк тиллер – бизинки де, оъзгеленики де – къошуулуп этилген ортакъ тил болмагъа герек буса, биз шону гъакъ-къындан артда сёйлежакъбыз. Янгыз би-рин танглап арагъа салына буса, биз муун тъакъында эки башгъя сёз айтабыз.

Аввалгъы сёзюбюз бу: масала, истанбул тилни танглап арагъа салсакъ, масала, къазанланы да, бизин къумукъланы да жагыллери бара-бара, беш-алты юз йылдан буса да, истанбулча сёйлейген болуп къалыр деген умут бармукен? Ёкъ буса, олай сёйлейген болмаса да къайырмаймукен? Къайырмай буса, мактапдагъы тил де, жагыллени арасында гъырында тил де башгъя-башгъя болажакъ. Аны яхшы тюгюллюгүн алъякъда баян этдик. Олай буса, андан эсе бизге мактапдагъы тилибизни де, жагыллерибизни тилин де бир этип юрютюп, учь-дёрт айны ичинде яшлагъа истанбул тилни де уйретип турмагъыбыз къолай. Бара-бара бизин жагыллар де истанбуллар йимик сёйлейген болуп къалмагъа ярай деген умут бар буса, – нечакъы да йыракъ умут. Булай болур-болмас йыракъ затлар булан гиши ана тилин къоймагъа ярамайгъанын алъякъда эсгердик.

Дюнъядагъы бары да тюрк жынсы тилин гьеч башгъалыкъсыз бир этмакъ не

къадар къыйын иш буса, бир этгенден сонг бир гъалда сакълап турмакъ да шол къадар къыйын иш.

Тюрк тил, озокъда, бир тил эди. Барабара гъар якъда бир башгъа кюйде сёйленеген болду. Гъар ердеги къавумланы адатлары да, майшатлары⁵⁶ да башгъабашгъа бола. Оланы башгъалыгъы – тилни де башгъалыгъын тувдура. Дюньяны табиаты шолай. Табиат оъзю излейген затны алдын тутуп къалдырмагъя тюшсе, гъар заман ялкъмайгъан-талмайгъан гюч-къувват тарыкъ. Ол да дайм болуп турса чы яхши болур эди. Болуп турагъы маълюм тюгюл⁵⁷. Дюнья – дайм алышина турагъан зат. Орус пачалыкъ оъз къолундагъы динни де бир этмеге, тилни де бир этмеге некъадар къастлы эди. Бугюн нечик болуп къалды?!

Экинчилей сёзюбюз бу: тюрк къавумлар ярашып арагъа салмакъ учун бир тил акътарағъанда, тюрк тиллени арасындан – башгъа тил къошуулмай инг таза къалгъаны тийишли болмасмуken? Шолай болса, бизин къумукъ тилни тангламагъя тюшмесму?

Эки юз йыл аввал оруслар оъз тилин сан этмей, байларыны къапуларында⁵⁸ пырансыз тил⁵⁹ сёйлене эди. Охумакъ-язмакъ да пырансызча эди. Шол саялы, пырансызланы шарлатанлары оруслагъа гелип, байланы къапуларында абурлу-сыйлы бола эдилер. Сонг орусланы иш билегенлери эс тавуп⁶⁰, оъз тиллерин тутдулар. Гъали, пырансыз тилден эсе, оъз тилин минг къат артыкъ сюелер. Шол эки юз йыл аввалгъы оруслар йимик биз де гъали оъз тилибизни хадирин билмей къалмайыкъ. Сонг гъёкюнмеге тюшмесин⁶¹.

Баянлыкълар:

¹ Демек, Россияда 1917-нчи йыл февральда болгъан инкъылапдан алъякъдагъы девюрде.

² Б а г ь с े т м े к – сёйлемек, арагъа салып ойлашмакъ; эстермек.

³ М а к т а п – башлапгъы школа. М а д р а с а – оър класлы школа; училище.

⁴ Ж а г ь р а п и я – география (илму). Т а в а р ы х – история, тарих (илму).

⁵ П ё р м и с и – формасы, гёлеми, тигими, гийими.

⁶ М а с л и г ь а т л ы – тийишли, лайыкълы, къыйышывлу.

⁷ Заралы.

⁸ Х а т т ы – хаты, шрифти.

⁹ И с т а н б у л л а р – Тюркияда яшайгъан халкъ, тюрклер. (О девюрде эсги Тюркияны – Османлыны – тахшагъары болгъан Истанбулну, яни Стамбулну, атындан болгъан сёз).

¹⁰ К ъ а з а н л а р – Къазан деген шагъарны айланасында, Эдил (Волга) бойда яшав сюреген татар халкъ.

¹¹ Абусупиянны макъаласында къумукъланы эсти языв тилинде ёлугъагъан сёзлер къоллангъан – аны, андан, анда деп. Олар гъалиги къумукъ тилде: ону, ондан, онда.

¹² А в в а л – алдын, алда. А в в а л г ь ы – алдынгъы, алдагъы.

¹³ Б а я н – аян, ачыкъ

¹⁴ Ч а ч а н л а р – мычыгъышлар. (Орусча – чеченцы).

¹⁵ Г ь а к ъ к ъ ы б ы з – гъагъыбыз, ихтиярыбыз, вакиллигибииз.

¹⁶ А к ъ т а р м а к ъ (диалектде) – ахтармакъ; излемек.

¹⁷ К ъ а в м – къавум, халкъ.

¹⁸ М а ъ р и п а т – марипат; билим берив, охутув, маданиятлы этив; билим алыв, охув, маданиятлы болув.

¹⁹ А л д ы н г е р л и (диалектде) – алдынъерли, ал даражадагъы ерлерде.

²⁰ Х и л а п – къаршы, терс.

²¹ П и с и р л е р – языв ишлени юрютеген адамлар. (Орусча писарь деген сёзден).

²² Вольский – Дагъыстан областны алдынгъы губернатору, пача салгъан гъакими.

²³ Гъасилик – гъасиликадам, къычгъача айтгъанда, жамын чыгъарып айтгъанда.

²⁴ Къырмитил – къырым-татар тили, къырым-татарча.

²⁵ Фарс – иран тил, перс тил.

²⁶ Истанбул-тюрк тилни гъакъында айтыла.

²⁷ Къазантил – къазан-татар тили, татарча.

²⁸ Фанутадрис – дарс беривню къайдаларын уйретеген илму, методика преподавания.

²⁹ Тартиб – ёрукъ, низам, гезик.

³⁰ Истанбултил – Тюркия пачалыкъны аслу тили: осман-тюрк тил.

³¹ Масала – масал учун, бир мисал гъисапда гелтирип айтгъанда.

³² Округ – «округ» деген орус сёзден. (Дагъыстан область алъякъда 9 округттара бөлгөнде болгъан).

³³ Дарулу – университет.

³⁴ Мина (диалектде) – бина, тигилген уй.

³⁵ Училище, техникум.

³⁶ «Жами» – арап тилни грамматикасына багъышлангъан китап: мунда сёзлени ахырларында болунагъан алышынывлар ва бувунланы маъналары гёрсетиле.

³⁷ «Машан» – бусурман мадрасада охуйгъан илмуланы бир даражасына – риторикагъа багъышлангъан китап.

³⁸ Инженер – инженерлик.

³⁹ Тасил – генглещидирип англатыв.

⁴⁰ Гиммат – философия (илму).

⁴¹ Гандаса – геометрия (илму).

⁴² Демек, дин илмуланы.

⁴³ Мударисли – мадрасада дарс беривчюно касбусу.

⁴⁴ Узрү – узюрю, тарыкълыкъ, гереклик, болмаса болмайгъанлыкъ, къюоп къоймагъа ярамайгъанлыкъ.

⁴⁵ Дагъыстандагъы китапланы тарихин ахтарагъан алим А. Исаев гёрсетеген күйде, 1917-нчи йыл болгъунча къумукъ тилде 152 айрыча китап басмадан чыкъгъан. (Исаев А. Каталог печатных книг и публикаций на языках народов Дагестана: Дореволюционный период. Махачкала, 1989, с. 16, 68-117).

⁴⁶ А. Исаев гёрсетеген күйде, Абусупиян 1902-ден 1917-нчи йылгъа ерли заманны ичинде 62 китап гъазир этип басмадан чыгъаргъан – оъзю автор, таржумачы, китапны жыйывчусу, гёчюрюп оъзююн хаты булан язгъан адам гъисапда. (Къара: Исаев А., с. 260).

⁴⁷ Гюнлюк – заманлыкъгъа, белгиленген бир болжалгъа.

⁴⁸ Орнуна, ерине.

⁴⁹ Гаят – астрономия (илму).

⁵⁰ Тасил – генглещидирип язылгъан, ачыкъ-аян этип айттылгъан.

⁵¹ Таржумалап, бир тилден оъзге тилге гёчюрюп.

⁵² Жабуна – мукъабала – алгебра (илму).

⁵³ Тюгюл бусада.

⁵⁴ Балкъан ярыматавда яшайгъан халкълар: греклер, болгарлар, албанлар, серблер.

⁵⁵ Гиндан – Индостан ярыматаву; Индия.

⁵⁶ Машат – яшамакълыкъны къайдасы, яшав сюрюнню кюю.

⁵⁷ Матьюгюл – малим тюгюл, ачыкъ тюгюл, белгисиз.

⁵⁸ Къапу – уллу бийни-байны имениясы, дворец.

⁵⁹ Пырансызтил – француз тил. Пырансызча – французча.

⁶⁰ Эстабып, эс этип, эслеп.

⁶¹ Макъаланы артында «Битмеди» деп эстерилсе де, «Мусават» газетни сонггъу номерлеринде ону арты яда давамы басмадан чыгъып табулмады.

*Абусупиянны макъаласын транслитерация этген ва
оғъар баянлыкълар язып онгаргъан –
Гъасан ОРАЗАЕВ*

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ.

Дагъыстан пачалыкъ университетни дагъыстан халкъларыны адабияттарыны кафедрасыны заведуюшчий, филология илмұланы кандидаты, доцент

Масъалалар оъзлюгюнден ЧЕЧИЛИП КЪАЛМАЖАКЪ

1. Къумукъ тилни масъаласы бугюн тюгюл биринчилей гётерилегени. Масала, бу масъала Магъамматмирза Мавраев инкъыллапны йылларында чыкъгъан «Мактаплар ва мадрасалар» деген макъаласында, «Тангчолпан» журналны 1-нчи ва 2-нчи бетлеринде арт-артындан чыкъгъан Зайналабит Батырмурзаевни «Ана тил» ва «Ана тилни гъакъында» деген макъалаларында, шо журналны 7-нчи номеринде чыкъгъан Нугай Батырмурзаевни «Тил масъаласы» деген макъаласында, «Мусават» газетни дёрт номеринде (18-нчи, 19-нчу, 20-нchy ва 21-нчи номерлеринде) чыкъгъан Абусупиян Акаевни шолай атлы макъаласында гётериле.

Къумукъ тилни масъаласына сонгъу йылларда да тергев бериле гелген, тек со-

вет девюрде бу масъала ачыкъдан салынмагъан, туврадан гётерилмеген, неге тюгюл де шо девюрде тил масъаланы гётермеклик миллетчиликге тенглешдирлип юролген. Совет девюрню ахыр йылларында ва шо девюр арадан тайгъан сонг чу, бу масъала къумукъланы милли масъалаларыны инг оъзеклиси болуп токътады деп айтсакъ, бир де къопдурув болмас. Къумукъ тилни масъаласына айрокъда анадаш адабиятыбызда кёп ағамият бериле, артдагъы йылларда бугъар тергев бакъдырмагъан язывчубузну да тапма къыйындыр. Дагъыстаннны халкъ шаипи Агъмат Жачаев буса бу масъалагъа багъышлат гъатта «Ана тил – алтын хазна» деген аты булангъы поэмасын айрыча китап этип де чыгъарды.

Ана тил сав, аслу күуванч шо болсун,
Ярыкъ иимик бизге эки гёздеги.
Тил оълген сонг, оълмегени не болсун
Милли эс де, милли гъис де биздеги?

2. Оъзлени ана тилине бакъыган якъдагъы янашывун гёз алгъа тутуп, къумукъланы шартлы къайдада эки бёллюкке айырып сёйлеп боладыр:

- 1) ана тилни ағамиятлыгъын яхши англап, шогъар абур этип юрюйгенлер, жаны аврийгъанлар;
- 2) ана тилине немкъорай янашагъанлар, шогъар абур этмейгенлер.

Бизин гысабыбызда, Аллагыгъа шюкюр, миллетибизни биринчи бёлюкдегилери кёп. Тек экинчи бёлюкдегилер де барын унутма тюшмей. Бу тайпа къумукълар: «Негер тарыкъ къумукъ тилдир? Гъалиги девюрде орус тилни билмейгенлер бармы? Шо тил булан күтюп болмайгъан не бар?» – деген соравланы ва шо ёрукъдагъы кёп оъзге соравланы салып сёйлейлер. Булардан: «Къумукъ тил ончакъы узакъгъа бармайлыш, оълежек, арадан таяжакъ. Къумукъ тил орус тил йимик байтюгюл, ярлы тил», – деген калималаны да кёп эшитесен.

Ана тилибизге байлавлу болуп шолай соравлар салына болгъан сонг, шолай янашывлар болгъан сонг, шоланы эшитмейген болуп, тергевсюз къоймакъ дурус болмас.

«Къумукъ тил ончакъы узакъгъа бармайлыш, оълежек, арадан таяжакъ», – деген пикругъа байлавлу не айтма болар эди? Биринчилей, бу дюньяда даймликге яралгъан гъеч бир зат да ёкъ. Орта гысадапда 60–70 йыл оымюр сюрген инсанлар яманокъ бу дюньягъа арт берип къоямы, мунда даймликге гелгенде йимик талашып айланмаймы дагъы? Анадаш къумукъ тилибиз буса оымюр сюрюп турагъаны минг йыллардан да артгъан. Сонг да, гъалиден юз йыллардан да кёп алдын Мажарстандан (Венгриядан) Къумукъстангъа гелген Юлиус Немет деген алим, къумукъланы шо девюрдеги гъалы-гюню булан ювукъдан таныш да болуп, миллетибиз элли йыллардан арадан таяжакъ деп токъташдыргъан болгъан. Шондан сонг, барбызы да гёрюп турагъаныкъ йимик, элли йыл тюгюл, юз йылдан да артыкъ заман оътиуп тура. Амма, Аллагыгъа шюкюр, къумукълар барбыз, санавубуз да ярым миллиондан да артып тура.

«Къумукъ тил орус тил йимик бай тюгюл, ярлы тил», – деген пикругъа да бираз тергев берип къарайыкъ. Бу тайпа пикруну алып юрюйгенлер кёбюсю орус тилден къайсы буса да бир сёзни алып йиберип: «Гыы, шу сёзни къумукъ тилге бир сёз булан гёчюрюп бол гъали», – дей болалар. Масъаланы шолай салмакъ бирдокъда дурус тюгюл, неге тюгюл де къумукъ тил де, орус тил де бир тамурдан чыкъгъан къардаш тиллер тюгюл, башгъя-башгъа къурулушлары булангъы тиллер, шо саялы да бир-бир гезиклерде орус тилден алгъян бир сёзни къумукъ тилге гёчюремек учун бир сёз тюгюл, эки, балики де, учь сёз тарыкъ болуп къала. Тап шо кюйде бир-бирде бир къумукъ сёзни орусчагъа гёчюремек учун бир нече сёз тарыкъ бола. Айтылып турагъан пикрубузну Йырчы Къазакъны белгили сатырларындан таба тасдыкъ этме къарайыкъ:

*Гетгенибиз гёкиша марал гюз эди,
Элтгенибиз бир къараваш къыз эди.*

Эки де сатырдагъы биринчи сёзлени алып, орус тилге гёчюрюп къарайыкъ: *гетгенибиз* – то время, когда мы ушли; *элтгенибиз* – та, которую мы увели. Биринчи гезикде къумукъ сёзни толу маңнасын да сакълап орусчагъа гёчюремек учун беш сёз тарыкъ, экинчи гезикде – дёрт. Шолай болгъан сонг, бу ерде къумукъ тилибиз орус тилден дёрт-беш көренлеге бай болуп чыгъа. Бирдагъы мисал. Бир-бирде башгъя-башгъа маңналары булангъы орус сёзлер къумукъ тилге бир сёз булан гёчюрюлюп къала. Масала: любить – сюймек, хотеть – сюймек. Буйлай гезиклерде де тилибизни ярлы этип сёйлеме белсенгенлер ёлукъмай къалмай. Шо тайпалагъа да къумукъ тилден алнгъян мисаллар гелтирейик. Масала, орус тилде гетген заманы янгыз бир къайда-

сы ёлугъа, къумукъ тилде буса шоланы санавун токъташдырып битме де къыйын: *гетген – ушёл, гетди – ушёл, гетип къалды – ушёл, гетип тура – ушёл, гетди де къалды – ушёл* ва ш.б. Сонг да, къумукъ тил ярлы тил болгъан буса, шогъар бусурманланы сыйлы болгъан Къуръанын, Шекспирни «Макбетин», «Гамлетин» ва шолай оъзге китапланы таржума этип болмас эди. Гъасили, къумукъ тил ярлы тил тюгюл, амма ярлы тили булангъы къумукълар бар. Муна, оланы гъайын этме тюшедир бизге барыбызгъа да. Ана тилине абур этмейгенлеге байлавлу лакъырыбызыны тамамлай туруп, Сыйлы Китапларыбыздан алынгъан бир калиманы гелтирме сюебиз: **«Ким оъзюню ана тилине абур этсе, шо адамгъа Аллагъу-Тааланы рагъматы болур».** Инсангъа Аллагъу-Тааланы рагъматындан артыкъ не болур дагъы? Ондан къайры да, ичинде иманы бар гъар-бир инсангъа бу калиманы башгъа янына да тергев берме тюшедир: эгер де биз оъзюбюзге берилген ана тилге абур-сый этмей бусакъ, ахыратда шогъар байлавлу жавап берме де тюшмесми экен дагъы?

3. Оъзге дагъыстан тиллер булан тенглешдиргенде, къумукъ тилге оътген де вюрлерде де, гъалиги заманда да имканлыкълары артыкъ тил болма наисип тюшген.

Белгили күйде, къумукъ тил эки юз миллионлукъ тюрк дюнъясыны бир бутагъы болуп токътай. Шо себепли болуп, бизге, къумукълагъа, янгыз оъз миллети-бизни вакиллери булан тюгюл, оъзге тюрк тиллени вакиллери булан да оъз тилибизде сёйлеме имканлыкъ бар. Шогъар байлавлу болуп шаир Илмутдин-гъажи Муратовну «Маккагъа сапар» деген поэма-сындан алынгъан сатырлагъа тергев бериш къарайыкъ. Къумукъ тил маккагъа

сапар чыкъгъанлагъа (озокъда, оланы къумукъча билегенлерине) Дагъыстандан тутуп Тюркиягъа, арап уълкелерине ерли тюрлю-тюрлю халкъланы вакиллери булан, гъатта йыракъ Китайдан гелген уйгъурлу булан да къатнашма, сёйлеме имканлыкъ бере.

Къумукъ тилге ярлы деп
Айтагъанлар пуч бола.
Баргъан сайын ариге
Къумукъ тилим гюч ала.

Ондан къайры да, оъзю тюрк тиллени арасында да къумукъ тил айрыча ерни тутгъан тил болуп токътай. Белгили күйде, гъар тюрлю белгилерин гёз алгъа тутуп, бары да тюрк тиллер тюрлю-тюрлю бёлюклеге айырыла: къыпчакъ, оғъуз, къарлукъ ва ш.б. Къумукъ тил оъзю тюрк тиллени къыпчакъ бёлюгюне гирсе де, бизин тилде оғъуз тиллени белгилери де ёлугъа. Масала, оъзге къыпчакъ тиллерде сёзню башында «**к**» аваз ёлугъа буса, къумукъ тилде «**г**» къоллана: *кёз – гёз, кет – гет, кел – гел* ва ш.б. Демек, къумукъ тил тюрк тиллени арасында бир ортакъ тил йимик болуп токътай. Балики де, алимибиз, язывчубуз Абусупиян Акаев оъзюню оърде аты эсгерилип гетген «Тил масъаласы» деген макъаласында: **«Тюрк тиллени инг асили – бизде»**, – деп айтгъаны да къумукъ тилни тап шу белгисин гёз алгъа тутуп сёйлегенлик булан байлавлудур.

Къумукъ тилни тарихдеги тутгъан ерин гёрсетең мисаллар да аз тюгюл. Озокъда, мунда шоланы барысын да эсгерме бажарылмай. Бу ерде Дагъыстанны халкъ шаири Расул Гъамзатовну «Мени Дагъыстаным» деген китабындан алынгъан янгыз бир мисалгъа тергевюбюзню бакъдырып къояйыкъ: **«Алда къыз тилейгенде, гиевнию макътай туруп: «О**

къумукъча да биле», – дей болгъанлар, – шо буса гиев билимли экенни, шолай адам булан гъеч языкълыкъга тарымажакълыкъны англата болгъан («Раньше во время сватовства говорили, расхваливая жениха: «Он знает кумыкский язык», – и это значило, что жених очень знающий человек, с таким не пропадешь»).

Бир-бир миллетлер ёкъ затларын да бар этип гёрсетип, байракъгъа чанчып айланагъанда, биз, къумукълар, бусакъ бар затларыбызны да эслемейбиз, пайдаланмайбыз неде шоланы гъакъында къысылатартыла туруп сёйлейбиз. Ана тилибизге бакъгъан якъдагъы шолай янашывдан арчылмасакъ, бирдокъда ярамай.

4. Гъалиги девюрню четим шартларында ана тилибизни оъсдюров, ону аяп-асырап сакълав, огъар бакъгъан якъда абур-сый этив булан байлавлу аслу борч, аслу гъаракат гъар ағылюю, гъар инсанны уьстюне тюше.

Къумукъланы арасында авлетлери ана тил дарслагъа баргъанланы тюз гёrmейгенлер ёкъму дагъы, сайки къумукъ дарслар, оъзге «аслу» дарслардан билим алма пуршав эте деген пикругъа къуллукъ этегенлер ёкъму дагъы? Нечакъы да бар. Шо саялы да инг башлап гъар тюрлю багъаналар излей турмайлыш, гъарибиз оъзюбюзден гъасил болагъан ишлени этме герекбиздир. Биз бу ерде

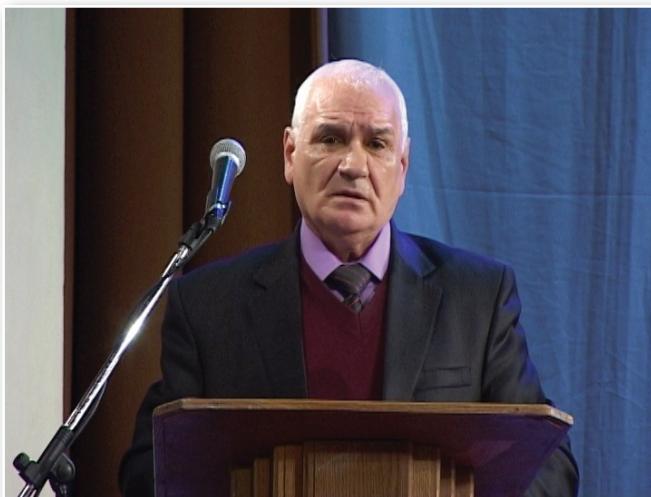
Санкт-Петербургда яшайгъан бир къумукъ ожакъны уылгюге гелтирип сёйлейик. Шо ожакъны башын тутгъан атана оъзлер бир вакътилерде экевю де школаны алтын медаллагъа, сонг оър охув ожакъланы къызыл дипломлагъа тамамлагъан, сонг Россиягъа ишлеме ийберилген. Оланы эки авлети де (къызы да, уланы да) шонда, орус тилден къайры дагъы тилде сёйленмейген ят ерлерде тувгъан, къумукъча сёйлейген доскъардаши яшайгъан ата юртуна да олар йыллар булан гелмей тургъан. Амма шо эки де авлет юрт ерде яшайгъан къумукълардан яхши, таза сёйлесе тюгюл, бир де кем сёйлемей. Булай гъалны да себеби – ожакъны башын тутгъан ата уюнде биревге де ана тилиндөн къайры башгъа тилде сёйлеме ихтияр бермей экен. Масъалагъа шолай янашыв бу эки де авлеттеге Санкт-Петербургдагъы школаны алтын медаллагъа тамамламагъа пуршав этмеген.

Сёзюбюзню ахырында Абусупиян Акаевни тилге байлавлу айтЫлгъан: «*Тил масъаласы – жан берип жан алагъан бир масъала*», – деген сёзлерин эсге сала туруп, гъар ағылю, гъар ата-ана, гъар инсан оъзюнью ана тилини алдынdagъы жаваплылыгъын гъис этмесе, теренден сезмесе, юргинден таба оытгермесе, масъалалар оъзлюгюндөн чечилип къалмажагъын айтма сюебиз.

Абдулкерим САЙТОВ,
педагогика илмұланы кандидаты

Къумукъ тилни бугюнгю гъалы ва ону гележегини масъалалары

Бугюн республиканы школаларында билим берив масъалалардан лап къыйын масъала болуп къумукъ тилге уйретив болуп токътай. Шу масъаланы чечивде тюз ва онглу ёлланы къоллап ишлев «Дагъыстан Республикада билим беривнүү гъакъында» деген Законну, «Дагъыстан тиллени гъакъында» деген Законну проектини ана тиллени сакълавгъа, уйренивиге ва оланы оьсдюрювге бакъдырылгъан муратланы, масъалаланы яшавгъа чыгъарывда аслусу деп гъисаплама ярай.

Ана тиллени уйретивде яхшы натижаланы къолда этив методика якъдан тюз къурулгъан программалардан, охув китаплардан кёп гъасил бола, демек, бу къураллар охувну алдына салынгъан масъалаланы чечивде бугюн алдынлы деп саналагъан технологиялагъа жавап бермеге герек.

Билим берив ва илму Министерлик бираз алларда «Программалар, методика ва охув китаплар билим берив ожакъларда эксперимент къайдада тергелип, конкурслар оytгерилип, къабул этилөжек, оyz заманында чыгъарылажакъ», – деп къарап къабул этген эди. Амма бу къарап толу күйде яшавгъа гъали де чыгъарылмай: охув китаплар он йыллар булан басмадан чыкъмай, шо саялы школаларда олар етишмей, бир-бир класларда 1-2 китап булан дарслар юрюле, методикадан буса олар чыкъмайгъанлы 15-20 йыл да бола. Буссагыят къолланып турагъан охув китаплар, айрокъда шагъар школалар учунгъулары яшланы иштагъландырмай, оланы сёйлев тилин оьсдюрювге толу жавап бермей. Муну бир нече себеплери бар: авторланы бирлери яшавдан гетген, бар авторлагъа

китапланы янгыртып чыгъармагъа имканлыкълар тувдурулмай.

Буквар китапны алсакъ, школагъа биринчилей гелген яшланы иштагъландырмакъ учун, текстлерден къайры, китап арив, яшланы яшавуна ювукъ суратлар булан безендирилме герек. Булай китап оланы тергевюн артыкъ тарта, ана тилни сюймеге, уйренмеге муштарлы эте, демек, китапны сёйлев тилге бакъгъан янын артдыра. Бу ишде автор булан бирче художникни, редакторну бирлиги болма герек. Бизин издательства художникилер ёкъ: олагъа кёп харж гете деп, бары да тиллерде чыгъагъан китаплагъа бир адам, компьютерден къыйыша буса да, къыйышмай буса да, бир йимик суратланы жыйып, бир ерлерин гесип, бир ерлерин къошуп булгъап сала. Автор берген текстте гёре сурат этилинмей, янгыдан текстни тюзлемеге тюше. Шо себепден бизин буквтарларда гъали де кёп эсги суратлар сакълангъан, бу буса яшланы билим алывуна, ана тилге сюювюн болдурувда ва артдырывда кемчилик болуп токътай. Айтгъанда, къумукъ тилни уйренивде янгы ичделиги булангъы охув-методика китаплар чыкъмайлыш, айрокъда шагъар школалар учун, охувну алдына салынгъан борчланы кютмеге къыйын. Бу масъаланы чечивде охувчуланы билимлерини даражасын уйренеген, программалар ва охув-методика алатлар чыгъарагъан Педагогиканы илму-ахтарыв институту оъзюню жаваплылыгъын артдырмагъа герек.

Биз ана тил халкъны менлигин, ону билим, маданият даражасын, тарихин сакълайгъан, шу мердешлени наследдан наслугъа етишдиреген аслу кюрчюсю бола деп кёп айтабыз. Шугъар байлавлу болуп, къумукъ тилни уйренивню шагъар школаларда сан ягъын артдырыв лап

аслу масъалаланы бириси болуп токътай. Бу ишде муаллимлер булан бирче ата-аналаны жаваплылыгъы артгъандан къайры, Дагъыстанны гъукуматыны даражасында чечилме герек масъалалар да бар.

Белгили йимик, Дагъыстандан тышда 60–70 минг къумукълар яшай. Шолардан яртысына ювугъу – Тюмень якъда (озокъда, олар онда яхши яшавдан гетмеген); къалгъанлары, аслу гъалда – Мычыгъыш Республикада, Осетия-Аланияда, Москвада, Петербургда ва оъзге ерлерде. Мычыгъышда, Осетия-Аланияда къумукъ тил уйренивле буса, Тюменде яшайгъан къумукъланы яшлары ана тилин уйренивден магърюм. Бир вакъти оланы ана тил дарслар юрютмеге герек эди деген лакъырлары да болду. Бу гъалгъа да биз бир-тюрлю чаралар гёргемеге герекбиз.

Буссагъат шагъарларда, посёлокларда къумукъ халкъны яртысына ювугъу яшай. Гъар йыл сайын къумукъ тилни билегенлени санаву аз бола. 20–25 йыл алда Магъачкъалада школа чагъына етмеген ва школада охуйгъан яшланы арасында ана тилин билегенлер 30% эди буса, бугюн шо санав эки керен аз болгъян. Биз булай гетсек, къумукъ тилни сакълав, ону къоллав, оъсдюров республикадан тышда чы нечик де, ону ичинде де кёп тунукъ гёрюне.

Гетген юз йылны 80-нчи йылларыны башында республикада ана тиллеге бакъгъан якъда яхши яндан бир тюрлю ишлер этилме башланды. Ана тиллени орус тил булан янаша, teng ихтиярлыкъда оъсдюрме герек деген масъалалар арагъа чыкъды. Юрт районларда башлапгъы билим алыв толу күйде ана тилге гёчдю, оър класларда сагъатлар артды, биринчилей болуп, къумукъ тил 10–11-нчи клас-

ларда гечилмеге башланды. Шагъар школаларда, яшлар бавларында, ПТУ-ларда, ДГПИ-ни бары да факультетлеринде къумукъ тилни уйренеген бёлюклер (группалар) ачылды. ДГПИ-де янгыдан ана тиллени муаллимлерин гъазирлейген орус-дагыстан факультет ачылды. Шо бир заманны ичинде янгы охув-методика китапланы чыгъарыв, барларын яхшылашдырыв ишлер этилди.

1990-нчы йылларда республиканы Билим берив министерлиги ана тиллеге байлавлу бир нече къаарлар къабул этди: «Дагыстан Республикада ана тиллени ва орус тилни уйренинню яхшылашдырыв», «Дагыстан Республикада 1990–1995-нчи йыллагъя ана тиллени ва орус тилни жамият къуллукъларын генглешдирив программа» ва б. Шу къаарлар, толу күйде яшавгъя чыгъарылмасада, ана тиллени абурун сакълавгъя болушлукъ этди. Амма, бара-бара, ана тиллеге къарав осаллашма башлады. Бугюн чечилмеген масъалалар кёп. Оланы яшавгъя чыгъарыв янгыз тилни уйренин булан тамамланып къалмай, савлай халкъ къумукъ тилни гележеги, ону жамият арада къолланыву, сакъланыву, оьсюв дарражасы йимик масъалаланы тюз англа-макъдан да гъасил бола. Ағылю ва школа биригип, оьзлер чечип болагъан масъалаланы чечме тарыкъ. Къумукъ тилни уйренинрю орта багъанасы-школалар программа гёрсетеген 2-3 сагъат булан ана тил, къумукъ халкъ, ону маданияты, тарихи йимик англавланы тийишли дарражада яшланы гъакъылына сингдирип болмай. Оьсюп гелеген наслу не къадар оьзюню тилин сююп, эркин сёйлеп болагъанындан къумукъ тилни, къумукъ халкъны гележеги гъасил.

Бугюн къумукъ районларда (къумукъ деп айтабыз, тек олар кёпден къошулчан

болуп битген, бирлеринде оъзге халкълары вакиллери кёп) тувулунгъан тилибизни гъалын гёзалгъа тутуп, муаллимлер, алимлер, телевидение, газет-журналлар, шаирлер, язывчулар, къумукъ театр, оъзге тюрлю жамият къурумлар яшлар булангъы байлавлукъну артдырып, иш гёргеме герек. Лап да аслусу – ата-ана, уллата, улдана яшлагъя тилни уйретип, сёйлеп, сюйдюрюп, ону абурлап болагъан этме герек. Тилни билмейген яшларда гюнагъ ёкъ, гюнагъ уллударда: яш не тилни уйретсе, шо тилде сёйлей. Бизин тилибизни гъайын биз этмесек, бир закон да, бир гъаким де этмежек. Оъз къуллугъун толу күйде күтмейген бир тилни де гележеклиги ёкъ. Шо саялы, болгъан чакъы къаст этип, биригип, сыйкълашып, жамият-политика яшавда, билим алывда, илмуда, ағылю аралыкъларда къумукъ тилни къолламасакъ, ону сакъламагъя, оъсдюрмеге бир нечакъы замандан кёп къыйын болур.

Къумукъ тилни абуру шагъар школаларда тюгюл, юрт ерлерде де тюшюп бара. Федерал пачалыкъ билим берив стандартлар (ФГОС) муаллимлеге программаланы, охув китапланы, янгы технологияланы, инновацияланы оъзлени охутув-тарбиялав ишинде яратывчулукъ къайдада къолламагъя эркин ёл ача. Булай эркинликни бир-бир ёлбашчылар, муаллимлер оъзтёреце англап, «Билим берив Законну» борч күйде салынгъан талапларын гери уруп, оьзлер сюйген охув планлар булан ишлей, масала, юртлар учунгъу биринчи планны инкар этип, экинчи планны къоллай. Шо Законда шулай язылгъан: «Бир милдетли орта билим береген школаларда бириңиден дөртюнчуге ерли охутув ана тилинде юрюле, орус тил предмет гъисапда юрюле... Шагъар ва поселок школаларда охутув би-

ринчи класдан он биринчи класгъа ерли орус тилде юрюле, ана тил предмет гъсапда юрюле. Биринчи гезикде бу – ана тилде охутув юрюлген школалар, экинчи гезикде – орус тил болан охутув юрюлген школалар». Бу аврув савлай республикагъа яйылып бара. Шолайлыхъда, къумукъ тилни оьсювюне уллу зарал гелтире. Неге ата-аналар, муаллимлер къаршы чыгъып, бу ишни алдын алмай?! Ана тилден экзаменлер тайдырылгъан. Булар бары да къумукъ тилни гележегини алдында тогъас болуп токътай. Озокъда, охув ожакъланы ёлбашчыларыны арасында къумукъ тилни уйренивге агъамият берип янашагъанлары да бар. Булай шагъар школаларда, гимназияларда ана тил биринчи класдан он биринчи класгъа ерли уйрениле, аттестатлагъа къыйматлар салына, тек умуми күйде алгъанда, къумукъ тилни уйренив ва оьсдюрюв даражасы болма тюшегениндөн шайлы тёбенде.

Бугюн къумукъ тил 100 юрт ва 70 шагъар школада уйрениле (бу бир нече йыл алдагъы маълуматлар). Шоларда 300-ден артыкъ муаллим ишлей, оланы уйчен бир пайы – шагъар школаланы муаллимлери. Эки оър охув ожакъ – ДГУ ва ДГПУ, эки педагогика колледж – Хасавюрт ва Буйнакск – къумукъ тилни муаллимлерин, школа чагъына етишмеген яшланы (садиклени) тарбиялавчуларын гъазирлей. Бу идаралар Дағыстан илму центр, Педагогика илму-ахтарыв институт булан бирче къумукъ тилни илму ва методика масъалаларыны уьстюнде ишлейген илму къуллукъчуланы да гъазирлей. Бусада, педагогика кадрланы масъаласы толу күйде чечилмеген. Тийишли даражада теория ва методика билими булангъы муаллимлер етишмей, айрокъда шагъар школаларда. Бу гъалны аслу себеби – фи-

лология факультетлени, колледжлени битип чыгъағъанланы шагъар школаларда ишлемеге гъазирлигини осалы, шону гёзләгъа тутуп, эсгерилген факультетлерде методикадан мекенли спецкурслар ачмагъа заман болгъан. Алдын биз педагогика кадрланы билимлерин артдырагъан институтта юрт муаллимлеке айры, шагъар школаланы муаллимлерине айры курслар ойтгере эдик. Гъали бары да къошулгъан.

Къумукъ тилни муаллимлерини арасында яхши натижалагъа етишген муаллимлер де ёкъ тюгюл. Президент грантгъа ес болгъан, Ат къазангъан, Россия Федерацияны гъюрметли атын къазангъан, оър категориялы муаллимлерибиз де бар. Дарсланы тюрлюлери, интернет ресурслар, инновациялар, ёлугъувлар, ахшамлар, къумукъ тилни жумалары, фольклор байрамлар, олимпиадалар, тюрлю конкурслар ва ш.б. буланы ишинде мекенли ерни тутуп токътагъан. Шулай ишлер къумукъ тилни уйренивню, яшланы билим даражасын, тилге сюювюн, артдыра, предметни абурун гётере.

Бугюн бизге оър даражада гъазирленген, тилге яшланы сюювюн, иштагъылыгъын тувдуруп болагъан муаллимлер герек. Къумукъ тилни, адабиятны дарслары яшланы яшавгъа гъазирлейген, олалы къылыкъ-тарбия якъдан оьсдюрөген дарслар болмагъа герек.

Орусланы булай бирикген сёзтагъымы бар: «из-под палки». Бизге къумукъ тилни къумукъ яшлагъа таякъ гётерип тюгюл, гёнгюллю күйде уйренеген этмек борч. «Гючден салгъан гёзню нюрю болмай», – дейлер. Ата-аналаны бир пайы, айрокъда шагъарлылар, къумукъ тилни уйренивге тунукъ-салкъын къарай, ону гележеклиги ёкъ, тас болгъан замангъа гыисап эте. Шулай къараву булангъы охув ожакъланы

ёлбашчылары да бар. Муна, булар булан айрыча иш гёрме герек.

Бир-эки сёз яшлар бавларыны (садиклени) гъакъында. 25 йыллар алда Магъачкъалада, бир-бир къумукъ юртларда шу ожакъларда ана тилден сёйлев дарслар юрютюле эди. Сынав ойтмеди. Токъталды. Белгили йимик, яш тилге эрте къошулся, ону шо тилге уйретмеге тынч бола. Яшав гёрсетеген кюйде, тилни билеген яш, садикге юрюме башлагъанда, ону унутма башлай, бираз заман гетип, унутма да унута яда сёйлемейген бола. Мен оъзюмню сынавумдан айтаман. Сонгунда школада ону булан ишлемеге къыйын. Шо себепден садиклерде методика якъдан тюз къуруп, къумукъ тилден дарслар юрюмекни уллу маънасы бар. Буссагъат бу ишге гиришмеге бизде материал-техника якъдан имкалыкълар болдурулмагъан. Шу масъаланы да чечме тарыкъ.

Гетген йылны ахырында биз Москвада ойттерилген «Къарачай-балкъар халкъны этногенези, маданияты, тили ва тарихи» деген халкъара илму-практика конференцияда ортакъчылыкъ этдик. Гёргенибиз бизин тамашагъа къалдырды. Къарачай-балкъар халкъ оъзлени тилин сакълавну, ону къоллавну, оъсдюрювню гъалын англап, «Эльбрусоид», «Барс эл» деп фонdlар яратып, иш гёрген ва гёрюп де тура. Шо фонdlар ана тил булан байлавлу масъаланы чечмек учун эркин къол ялгъагъан. Дагъы затны айтмагъанда яшлар учун чыкътъан кёп охув-методика ва оъзге тюрлю китаплар, видеофильмлер ва ш.б. негер де тие. Бизге лап ювукъ, бизден санавгъа аз халкъ этгенни, биз этип, неге болмайбыз?!

Бугюн къумукъ тилни гъалы дагъы тёбен даражагъа тюшме ярамайгъан да зугъа гелген. Республиканы Гъкуматыны ягъындан этилме герек хыйлы ишлер

бар. Оъзге миллетлер де бу масъаланы гёттермей тюгюл. Артдагъы вакътилерде ана тиллеге багъышлангъан дёгерек столлар, илму-практика конференциялар оytгерилиген, «Дагъыстанны тиллерини гъакъында» деген законну проекти арагъа салынып ойлашылынгъан. Бизин бугюнгю форумузбуз да шогъар шагъатлыкъ эте. Буссагъат республикадагъы тил политика бюс-бютюнлей яхши янына багъып алышдырылма герек. Тиллени гъакъындан дагъы Закон къабул этилмеген буса да (тез арада этилме де этилмежек), РФ-ни халкъларыны тиллерини гъакъында Закон бар. Шондан бир гиччи гесегин орусча язылгъан кююнде охума сюемен: «Закон обеспечивает гражданам Российской Федерации условия для использования в различных сферах государственной и общественной жизни языки народов РФ, заботится об их возрождении, сохранении и развитии». Шундан алгъа бизин Законубуз да гетмежек. Халкъараада гъалваны гъакъында тезден айтыла гелген къанатлы сёзлер бар. Шо гъалваны гесегин бизин авзубузгъа бирев де салмажакъ. Шону оъзюбюз этип, оъзюбюз билейик татлилигин. Шолай бизин тилибиз де бизин къолубузда. Республиканы Халкъ жыйыны, Гъкуматы, Билим берив ва илму Министерлиги чечип болагъан масъалаланы талап этме герекбиз. Мисал учун, бирисин айтсакъ: школаларда ана тилден экзаменлени къайтарып салмакъ, къумукъ тилден ЕГЭ-ни ойтгермек, ону гъасиллерин оър охув ожакъланы гуманитар факультетлерине охума тюшегенде гъисапгъа алмакъ, шо факультетлерде къумукъ тилни уйренивню узатмакъ. Шулай чараплар ана тилни абурун артдырар, ону жамият къуллукъларын генглешдирер. Ата-аналар, охувчулар къу-

мукъ тилни школаларда уйренивге оъз къаравларын алышдырап.

Сынавдан алынгъан булагай сёзлер бар: «Гъар жан яшамакъ учун заманында оъзюню аврувуну себебин токъташдырмагъя герек». Бизин миллет гысапда бус-сагъатты аврувубуз – ана тилибизни гъалы. Миллетибизни сакъламакъ учун, шу аврувну дагъы гючленмеге къоймай, сав этмек, «мен къумукъман» деген гъар гъар адамны борчудур.

Сёйлевюмню аслу ойларыны бирисин чакъырыв гысапда белгили къумукъ шаир, къумукъ тилни, къумукъ халкъны патриоту, арабыздан тез гетген Акъай Акъаевни (Аллагъя рагъмат этсин) сёзлери булан битдирмеге сюемен:

*Вёре, сакъ! Вёре, сакъ! Къопмасын балагъ,
Къумукъ атыбызыны язмасын ташгъа.
Бугюн бетибизге телмирген бала,
Ана тилибизде сёйлейик яшгъа!*

Магъаммат-Гъанипа АКАЕВ,
Янғы Къумукъ.

Не уллу насиپдир къумукъ экеним!

Бираз алларда къумукъ юртлардан, районлардан ва шагъарлардан миллети учун жаны авруйгъан, жағы ва гъаракатчы адамлар жыйылып, Магъачкъалада къумукъ халкъны жамият къурумларыны гражданлыкъ форумун оytгердилер. Форумда бизге къумукъ халкъны бары да гъаракатларыны бирлешив къурултайы - съезді болажакъ деп билдирилген эди. Съездде, халкъ гъаракатлар гъакълашип, умуми президиум къурамы, не де барысы да тозулуп, янғы бир гъаракат къурамы - бу инг биринчи ва агъамиятлы масъала. Гъар тақъадан бир танкъ дегенлей, гъариси билгенин айтып, гъариси сюйгенин этип; алда иимик бары да сейлеп, бирев-биревге тынгламай, бирев-биревню эшиитмей турмакъны къоркъунчу да чы ёкъ тюгюл мунда.

Эгер съездде биз культура масъалалар булан машгъул бола бусакъ, культураны саниятчылары баш болма, не де буса оланны пикрусу оyzекли ер тутма герек. Сиясатны – политikanы масалаларын чечежек болсакъ, озокъда, политикада англаву бар, сынавлу сияsat саниятчылар инг асувлу ерни тутма да гереклер. Ашбазлар этик тигип, этикчилер аш биширип турғын девюрден оytмеге заман болду – бизин милли гъаракатларыбызгъа 20 йылдан да артыкъ бола. Тарихи якъдан бу оytген йыллар узакъ гёрюнмесе де, шо заманны ичинде топланғын сынавну толу күйде къоллама тарыкъ. Ол гъаракатларда ортакъчылыкъ этгенлер де, ёлбашчылыкъ этгенлер де, бирлери арабыздан гетсе де (оланы Тенгири рагымат этсин), бирлери сав.

Ярым миллионлукъ къумукъ халкъгъа беш-алты гъаракат тарыкълымы экен? – деген пикру да тува. Олтургъанда бою да гёрюнмейген гиччи бёлюклю гъаракатлагъа эретуруп-къычырып бой гёрсетmek де эрши, айрокъда, олар сав милletни атындан сейлеме къарай буса. Бизин гыисабызыда, бёлюклеге де, класлагъа да, партиялагъа да оyzтёрече гъукуматыбыз болгъандан сонг бёлюнсек, иш гелимли болар. Гыалиги даражабызыда бизге инг биринчилей сав милletни болмаса болмайгъан; милletни савлугъун, гележегин сакълайгъан умуми милли масъаланы белгилеме герек. Бизин къумукъланы аслу, бугюнгю масаласы – милletни сакъламакъ болуп токътай.

Биз английгъан күйде, милletни сакъламакъ да ону милли тилин сакъламакъ

бала. Оланы нечик сакълама герек? – деген суалгъя – янгылыкъ излей турма тарыкъ тюгюл – миллетин де, тилин де не къыйынлагъя тарыса да, яхшы сакълагъан миллетлерден уылгю алма болабыз. «Адам оылтурме сюе бусанг – барып оылтургенлерден сора; къызы къачырма сюе бусанг – къачыргъанлардан сора», – дей къумукъ сынав. Тарихде олай сынавлар кёп бар. Тек биз инг уылгюлюсюн, инг гючлюсюн – жугъутланы сынавун алыш къарайыкъ. Олар эки минг йылгъя ювукъ заманнынн узагъында оыз элинден – ватанындан тозулуп гъукуматсыз – компакт жамиятсыз оымор сюргенлер, тек оызлени динин, тилин, язывун, оыздёре же жугъутлугъун тас этмей сакълама бажаргъан, вагьши орта асруларда да, коммунист Россияда да, фашист Германияда да не уллу азаплар чексе де. Ахырда олар зор уллу къыйынлардан ойтуоп оыз ватанын да тапды, оыздёре же гъакимиятын – гъукуматын да тиргизди. Булар оымор сюрген, оызлар токъташдырагъантыя гёре 5000 йыллыкъ узакъ акъубалардан сав-саламат чыкъмагъя не зат кёмек этген десек:

1. Оыздёре же диними?
2. Языву, тили, милли мөрдешлерими?
3. Янгыгъя булгъамай сакълагъан консерватив хасиятимы?

Бизин гысабыбызда тюгюл, тюзелтип айтсакъ, янгыз шо затлар тюгюл кёмек этген. Русча айтгъанда: всё это лишь сопутствующие элементы.

Шо суалгъя жавапланы биринчиси – жугъут оызун оызю гъакъ күйде сюегенлик, ол оыздёре челигин абурлап-сыйлап, хадирин билип сюе. Жугъутну оызун жугъут этеген бары да атрибуларын: тилин, динин, Худайын, язывун сююп, асырап билегенлик айырып гёргете. Оызге халкъларда кёп аз ёлугъагъан аламат: хоншуларын, милдетдашларын сюе. Бир-бириндөн

гече, бир-бирине кёмек этеген кююнү чю дазусу ёкъ. Хоншусундагъы жугъут байва мадарлы буса, янындағъы жугъутлар бир заманда да ач ятмагъан. Оырде айтылгъан даражаланы тавшалма къоймай сакълайгъан мердеш жугъут ағылю уюнде дайм ана жугъут тилинде сёйлейгенликтир. Сонг да оызун сюймесни Тенгирди де сюймес дей. Жугъутлары Худайы сюйме пагъму берген, олар да оызлени де сюе, оызлени сюйгенлени де сюе. Биздеги бир къумукълу дав заманда бир жугъут оылюп ону сюегин алмагъя кёмек этген болгъан. Шуралы шо жугъут тухум къумукълу оылгюнче ону яхшылыгъына да, яманына да юрюп турду.

Оыз анасына, оыз халкъына, ватанына, ана тилине сююв биринчилей адамгъя уъягълюсюнде тувулуна. Анаңа, атагъа, ағылюдашларына сююв де, оланы (ана-атаны, ағылюдашланы) яшни сюювге жавабы болуп токътай. Татывлу ағылюде тұва башлап ватанын-халкъын сююв де, барысына да къурал бола йылы, исси сёз, ондан сонг ана тилин сююв.

«Уясында гёрген уылгюсю, учғанда этген гъюнери», – дей къумукъ айтыв, оызунде минг йылланы сынаву сакълангъан.

«Ана тил! Ана тил!» -деп сав гетген асру, ийигирманчы юз йыл биз де оыкюре эдик, гъукумат да оыкюре эди. Тек СССР-ни де, гъалиги Россияны да рус тюгюл тиллеге бакъгъан кёмеги шону булан бите эди. Бир-бировлер гъали де къычыра, дагъы да. Амма «Гъалива! Гъалива!» – деп къычыргъан учун тамакъгъя татыв гелмей дейлер Гюнчыгъышда. Авзубуз шо заманда да гъакъули татый эди, гъали де башгъа бал татымай.

Яслини, школаны, орта ва оыр охув ожакъланы илму гечер тили рус тил. Орамда сёйлер тилибиз де рус тил бола

бара. Илмусуз, статистикасыз, документациясыз етим-есир тилибиз базар-вокзал койнэгө(ортакъ орам тилге) айланып битди. Бир-бир муаллимлер де: «Бу гъалиги газет-журнал-китап тилни англамайгъан болуп барабыз, ярамаймы англатып язма», – дей. Демек, буланы очар тилине биз таза къумукъ адабият тилин алышдырма герекбиз. Тилни гъакъында мунда айтылгъан чакъы затны натижасы-жамы: къумукълар уъягълюде оъз ана къумукъ тилинде сёйлеме гереклер. Биз ярым миллион барбыз дейбиз; о ярым миллионгъа атасы – солдат, анасы – матюшке йимик, солдат саламындағъылар да гиреми экенлер?

Бу ерде адам нече тилни билме герек деген пикру тува. Дюнья сынаву шулай: адам – бир ана тилин, бир де – бютюндюнья тилин билмек борч. Бу гъалиги деворню талабы. Тек бизде артдагъы эки юз йыл Россияны елевю болгъан сонг, гъукуматыбызыны тилин де билмесек болмас. Буса бизге учь тилни билме герек. Булайлыкъ дюнья илмуланы уйренивге бек пуршав эте. Ана тилинде илмуну уйренмек ят тилде уйренмекден бир нече керен рагъат ва гелимли.

Билим беривню чинушалары гъали ана тиллени де школада журналлагъа русча язырма борчлу этген. Огъар гъеч башгётерив де ёкъ. Школада тогъузунчу класгъа ерли илмуланы ана тиллерде гечме герек. СССР-ни заманында союз республикаларда шо къайдалы этиле эди. Бир-бир уллу школалардагъы учителлени: « Не тарыкъ шо ана тил, Ханкёпюрден чыкъсанг герекмейген зат», – дейгенин биз оъзюбюз де эшите эдик.

Гъукуматланы къаршысына да къарамай, туснакъларындан-такъсырларындан да къоркъмай, жугъутлар яшларын воскресный школалагъа йиберип, тилин,

динин, язывун уйретип тургъан. Бизге ким къоймай ана тилин, ислам динин, фольклор-адабият байлыгъын къаттыгүйнлер уйретме яшларыбызгъа шагъарларда.

Оъзге миллетлер де, (биз дагъыстан миллетлени айтабыз) шу биз арагъа чыгъаргъан билим алыв алмашыныгъа рази болар деп эсибизге геле. Схема этип гёрсेतсек:

Агълюде яш да, уллу да ана тилде сёйлей.

Яслиде аслу тил ана тил болгъан чакъы группаланы бир тилде сёйлейген яшлардан къурмакъ.

Школада биринчи класдан тогъузунчу класгъа етишгинче аслу билим алыв тил – ана тил. Рус тил – предмет гъисапда юрюле.

10–11 класларда яшлар тюпдеги класларда уйренип битген материалланы эсде къалма гереклилерин русча такрар эте, беклешдире. Ана тил предмет кюйде юрюле.

Орта охув ожакъларда да, оър охув ожакъларда да ана тилни сеси гъеч тайма тюшмей. Ана тилинден, тувгъан элинден яшланы эмигрант этмеге ярамас.

Ана тилинде таза сёйлемекни, гъалиги къайдада айтгъанда, мода этмеге герек. Байрамда да, тойда да, къыйынлы гюнлөрде де ана тилибиз тёрден тюшмесин. Байрамлар-тойлар чы, Абдурагъманшайых да айтгъанлай, «саллат» саламына тезден гёчген. Тазият-ясны да халкъгъа англашылмайгъан арап тилде охуй туруп оytгеребиз. Идеалда бары да къуллугъубузну ана тил булан күтеген болмакъ борч. Ана тилде ёкъ сёзлени, озокъда, халкъара терминологиядан; тарыкълы ерде русчадан да алма герекли. Татар мolla межитте гелгенлерине: «Межитде саллатча сёйлемегиз, жагъаннемде жарить

этежек», – дей болгъан. Булай тилге Аткъай – агъав чолакъ тил дей эди. Бу айтгъанларыбыз барысы да тилни гъакъында эди. Гъали гелейик политикагъа, гъакимиятгъа.

Гъар не жыйын болса – кант, кант, кант. Къумукълагъа олай этген, булай этген, – деп къакъыллап турабыз. Оымрюю боюна тарихлени узуунуна не насиби, не закону, не рагьмулу гъакимияты болмагъан; репрессия булан тизилген, ре-прессия зулму булан юрюген кёп миллетли империалист гъукуматны ичиндеги бир гиччи миллети айрыча насишли болуп боламы? Савлай къаркъара авруйгъанда бир саны: не буту, не къолу насишли болуп болмайгъанда йимик. Тенгирлерден гелген терс языв булан биз Россияда тувгъанбыз. Татарлар къурашдырып тизип берген, оланы тюбюнде де къул болуп асрулар тургъан, къулчулукудан оъзбашына яшайгъанда да арчылып-чыгъып болмагъан Россияны биз де бир «къулубуз». Ол къул даражада да эки юз йыл яшап турагъанбыз.

Кантгъа гиришгинче эки яныгъызгъа тындырыкълы къарама ярай чы. Россияны ичинде уллу проблемалары ёкъ бир сама халкъны айтыгъыз. Россияны инг де наисписиз халкъы оруслар. Юз йыллар

бою таркъалмайгъан зулмудан, гёнгюлюкъозлюк къанына сингип ичкиге тарыгъан. Биз билеген Россияны халкъларыны ичинде кемийгени биргине-бир оруслар. Дағъыстандан алсакъ лап проблемалы халкъ – лаклар(къазикъумукълар). Тувма орунун тас этген халкъ бите. Бир-бир юртларында ерли лаклар 10–20 ағылю түгюл къалмагъан.

Бизге, дағъыстан халкълагъа бирче яшамакъ – къысмат. Бары да дағъыстан халкълар, башлап къумукълар умумироссия политика процессте актив күйде къошуулма герекбиз. Европаны халкълары къошулагъанда биз айрылма къара-сакъ нечик болар экени де белгисиз. Бизде бирлик ёкъ, кёмекчилик ёкъ, о ёкъ, бу ёкъ деген миллетни эрши гёрсетеген лакъуба ойлюп тайма заман гелген. «Арыкъ миллетин сёгер», – дей бир айтыв. «Не уллу насиendir мен тюрк экеним!» – деген Мустапа Ататюрк де.

«Къумукъ болуп тувгъаныма гъар макътав», – деп алгъыштайыкъ, сюейик оъз миллетибизни. Гъар миллет шолай сюйсе оъзюн де, оъзгелени де, сююп-сююннюп яшама тынч болур. Бу дюнья бизин ортакъ гемебиз болгъандан сонг, гемени балкъытар йимик низамларын сакълайыкълар.

Ругъаният МУСАЕВА,
филология илмуланы педагог

Тил масъала – жамият масъалаларындан инг аслусу

Ана тил... бу сёзлени айтгъандокъ, гъар адамны юрегинде анасына, ата юртуна, оyz элине бакъгъан сюювю, сагъынчы, ойктемлиги тувлуна. Ана тилибиз лап да уллу жан азыгъыбыз, хазнабыз. Ана тилибизни асырап-аяп сакъламакъ учун гъар адам оyzюню къолундан гелеген гъаракатын этме тюше. Шолай болсун учун, ана тилге сюов анасыны тилинден сингип, агълюде тарбияланып, ана тилине, гёрмемишге тюгюл, гъакъ юрекден къуллукъ этеген жамият арада оysме герек. «Халкъ болмаса, тил болмайгъаны булагай да англашила, тек тил болмаса, халкъ болмайгъанны унуммагъя ярамай», – деген белгили алимибиз Жангиси Магъамматович Хангишиев.

Къумукъ тил тюрк тиллени инг де бек сакълангъан тиллерини бириси. Къумукълар дюньяда Якъутиядан башлап

Арабиягъа ерли бирев-биревню англап, ёл алыш бола. Кёп миллетли Дагъыстанда кёп йылланы узагъында къумукъ тил халкъара тил болуп тургъаны да – уллу даража, о да бизин тилибизни агъамиятын артдырагъан бир уллу белгиси. Шолай терен тамурлу, кёп къардашлы тилибиз булан герти күйде ойкем болмагъя гъакъыбыз бар.

Къумукъ тилни тазалыгъын сакълап, ону бай къатлавларын ахтарып, къысматыны талигъин бүгюн топлама гъаракат этмесек, гележек наслуну алдында бетибиз ярыкъ болурму?

Къумукъ тилни сёз байлыгъы миллетни яшавун-турушун ачыкъ эте, тарихин ахтарып, устюнде ишлесек, табиатны сакълама, инсан не девюрде де загъмат тёгюп яшамакъ учун чалышгъаны, гъар юртну оyz хасияты-къылышы, яшав къурлушу барлыгъы гёрюне.

Къумукъ халкъ барлықъда да яшап, гъалиге ерли оyzге миллетли къонакъланы да къаршылап яшагъан. Бир заманда да юртдан юртгъа айланып, тиленип де юрюмеген, тиленчилени сыйындырса тюгюл.

Булар барысы да – бизин халкъбызыны къайратлы загъматыны, къылыхътарбиясыны, ожакъ-уый юрютюп, гъалал, гъакъ яшап бажарагъанлыгъыны натижасы. Шону оьсюп гелеген наслугъа английип, биз ата-бабаларыбыз булан гъакъ юрекден оьктем болмагъа, олардан уылгю алып яшамагъа герекбиз деп гъасил чыгъарabyз.

Тил – милли маданиятны, оьзтёречиликни, адабият ва тарихи эсделиклени сакълайгъан, башгъа милләтлени арасында тас болма къоймайгъан бир уллу аламат.

Дагъыстан кёп милләтли республикагъа гёре, охув программалар орус тилде берилип, оьрдеги класларда ана тиллер предмет гъисапда юрюле. Сагъатлар азлыкъ эте, «Ана тиллер не ерде тарыкъ?» – деген бош лакъырлар арагъа чыгъа, гъатта бир элли йылдан сонг ана тилин билгенлер де къалмажакъ деген бир-бир ойлар да эшитиле. Тек шогъар да къарамайлы, ана тиллени, адабиятыбызыны уystюнде ишлеме, милләтибизни менменлигин оьсдюрме герекбиз, неге тюгюл «ана тил азса, халкъ азар».

Къумукъ тилни, адабиятыбызыны төрен тамурларына, тенги ёкъ байлыгъына тюшүндюрмек учун башлапгъы класлардан башлап ана тилин жаныдай сюеген, гъакъ гёнгю булан халкъына берилген мұаллимлер ва оланы гъайын этеген атапаналар герек экени ачыкъ зат.

Гъукумат оылчевде ана тиллени гъалын яхшылашдырмакъ, тиллеге тергевнюю артдырмакъ деген масъалалар арагъа

чыгъа, айтыла. Гъакъыкъатда буса юртларда, районларда буса гүндөн-гүн ерли гъакимияттъа ана тиллени масъаласы кепекге де багъаланмайгъан болуп бара. Бир тюрлю гъакимлер, къумукъча сёйлеп билмейген яш бармы деп гъисапладап, ана тиллеге бакъгъан якъда хаталы гъайсызлыкъга ёл бере. Шолай адамлар оьзлени къайырмаслыгъы булан, яшавну бу гүню булан яшап, пайдаланып, гележек наслуна гъакъында ойлашмай, бугюнгю яшёрюмлени талигъи, оланы тарбиясы гъакъда бирдокъда ичибушмай, неге тюгюл оьзлени яшаву буссагъат яхши.

Бугюн биз оьз милләтибизни, тилибизни, яшларыбызыны талигъин ойлашмасакъ, оьтген девюрлени асил ишлери, герти игитлерини келпетлери булан таныш этмесек, тангалабыз нечик болар деп ойлашма тарыкъбыз. Шо саялы да къумукъ тил ва адабият дарсланы юрютювде бир мюгълетте де тарбиялав масъаланы гёз алдан тайдырма ярамай. Аслу масъаланы чечmek учун мұаллимни охувчу берген гъар соравуна жавабы, английиву гъазир болма, ону тили бай, айтагъан сёзлери де этеген ишлери де тенг гелмеге герек.

Яш наслуну ата-бабаларыбызыны пайдалы ишлериндөн уылгю алып, оьз тарихибизни, ана тилибизни, тувгъян ерибизни сююп бажарагъан жагыил уланларкъызлар гъазирлеме герекбиз. Бугюнгю элибизде юрюлюп турагъан ишлер, англавлар бизден шону талап эте. Мен ойлашагъан күйде, янгыз жумада болагъан эки дарс шогъар азлыкъ эте. Шо саялы да школада оьттерилеген класдан тышдагъы ишлени таза ана тилде кёп юрютме, охувчуланы къумукъ язывчулар, шаирлер, алимлер булан ёлугъувларын, къумукъ газетлер, журналлар булан тыгъыс байлавлугъун юрютмеге тюше.

Гележегибизден де къоркъмайлы, гъакъ юрекден, оъз миллетибизден, бизден алда яшагъан белгили адамларыбыздан: Солтанмутдан, Йырчы Къазакъдан, Уллубийден, Зайналабитден, Абусупияндан, Темирболатдан, Жалалутдинден, Багъавутдинден ва дагъы да кёп санавдагъы гъакъыллы, билимли, игит уланларыбыздан ва къызларыбыздан оъктем болуп, гъаракат этип

яшама ва яш наслуну тарбиялама борчлубуз.

Ана тил – гъар миллетни оъзтёречилигин, маданиятын, адабият ва тарихи эсделеклени сакълайгъан, миллетни хасиятын-къылыгъын, адатларын гёрсетеген, сакълайгъан байлыкъ. Ону асырап сакълап, наследдан наслугъа етдирмек, шогъар кюрчюленип тарбиялав ишлер юрютмек – абурлу иш.

Къарамагъаммат КЪАРАЕВ

Къумукълар бирдагъылай да гъакълашдылар...

Артдагъы йылларда Дагъыстандагъы милли тиллени гъалы ва оьсювю, демек гележекдеги къысматы гъакъда пачалыкъ ва республика ойлчевюнде гъартюрлю генгешлер, жыйынлар, ёлугъувлар, «дёгерек столлар» ойттерилегени тергевню тартмай болмай. 2016-нчы йылны декабр айыны 26-нда республикабызыны тахшагъарында Дагъыстан пачалыкъ педагогика университетини жыйынлар юрюлеген залында ойттерилген «Дёгерек стол» бу гезик, алда да аян этилинген кюонде, «Къумукъ тил: гъалиги гъалы ва оьсювю» деген агъамиятлы темагъа багъышлангъан эди. Шонда буса гёс алгъа тутулгъан кюонде зал то-

луп къумукъ интеллигенциябызыны лайыкълы вакиллери, мualлимлер, студент яшёрюмлер, ерли муниципал къуруулувларыбызыны администрацияларыны хас касбучулары ва оъзге ёлдашлар ортакъчылыгъын болдуруду.

«Дёгерек столда» гюнлюк низамгъа салынгъан масъалагъа гёре гъазирленген жыйынны модератору – юрютовчюсю гъисапда Дагъыстанны Башчысыны кёмекчиси Азнавур Гъажиев ачды ва юрютдю.

Гиришив сёз гъисапда эсгерилген оър охув ожакъны ректору Магъаммат Абдуллаев башында оъз пикруларын малим этди.

– Бизин оър охув ожакъда, – деп узатды ол оъзюню сёзюн, – айрыча Дагъыстан филология факультет ачылгъан. Тек не этерсен, бу йыл шонда 500 мингден де кёп къумукъ халкъны 4 вакили тюгюл охумагъя тюшмеди. Айтмагъя сюегеним, бизде ана тиллени муаллимлерин гъазирлемек учун бары да шартлар болдурулгъан, пагъмулу, оър усталыгъы булангъы муаллимлер де бар. Неге шолай гъал тувлунгъан? Гелигиз, барыбыз да бугюн бирче гъакълашып-гъаллашып дегенлей, ой къуруп, оърдеги къурумлагъя тийишли таклифлер гъазирлеп тапшурайыкъ.

ДГПУ-ни башчысыны гиришив сёзюнден сонг Дагъыстанны аграрный университетини ректору Зайдин Жамболатов «Дёгерек столну» гюнлюк низамына салынгъан масъалагъа байлавлу доклад этди.

– Гъар къайсыбызгъа да ана тилибизни уйренмей туруп оъз маданиятыбызны, милли мердешлерибизни, тарихибизни күрчюсюне тюшюнмеге къыйын, – деп башлады Зайдин Магъамматович. – Озокъда, гъалиги заманда оъзюню умуми санаву пачалыкъда 1 миллиондан оътмейген миллелеге шо масъаланы чечив оътесиз къыйын тие. Амма биз къумукълар ярым миллион деп гъисапгъа алышсақъ да, тек бизге савлай тюрк дюньябызны гъисапгъа алгъанда ана тилибизни къысматына къоркъунчлукъ тувлунмай. О саялы гъали де, бизге ана тилибизге тюшюнлов ва ону оъсдюров масъаласы гъар айрыча ағылюдөн баш алагъаны гъакъда унутмагъя тюшмей. Демек, ағылуде биз авлетлерибизни, торайларыбызны алдында къумукъ тил булан доланып уылгю гёрсетсек асувлу болур. Шо далили булан дазуланмай, докладчы оъзюню сёйлевюнде ана тилни оъсювюнде не йимик ёлланы, янгы ва асувлу къайдаланы тан-

глама тюшегени гъакъда оъз пикруларын малим этди.

Гюнлюк низамгъа салынгъан масъалагъа байлавлу болуп аслу докладдан сонг чыгъып сёйлеген ёлдашлар академик Гъамит Бучаев, белгили жамият чалышывчу Салав Алиев, профессорлар Къадыр Абдулатипов, Абдулгъаким Гъажиев, Мустапа Билалов, Забит Акавов, театр чалышывчу Скандарбек Тулпаров, шаир Бадрутдин Магъамматов, Къаягент райондагъы халкъга билим берив управленини башчысы Мурат Рашидов, Къарабудагъент юртдагъы гимназияны директору Умсалимат Бутаева, филология илмуланы кандидаты Агъарагым Солтанмуратов, белгили алим-ахтарывчу Гъасан Оразаев, композитор Аскерхан Аскерханов, Бийнакск районну гъакимбашыны заместители Гъажимурат Ражбудинов, загъматны ветераны Даlgъат Алкъычев, ДР-ни Халкъ Жыйыныны депутаты Мухтар Оъздегъажиев оъз пикруларын айтдылар ва къумукъ тилни сакълавгъа-уйренивге, оъсдюровге байлавлу болуп пайдалы таклифлер бердилер.

– Бу масъалада мени ону къурумчулукъ яны айрокъда бек тергевюмню тарта, – деп башлады оъзюню сёзюн белгили жамият чалышывчубуз Салав Алиев. – Айтмагъя сюегеним, бизин оътген девюрлерибизни гъисапгъа алып, гележекде де къумукъ тилни яйылывун эркинлешдирмек муратда ана тилибизге гъюмет булан янашып ону уйренмеге ва оъсюп гелеген наслуларыбызгъа сингдирмеге борчлубуз. Бизин тарихибиз бай ва теренде. Айтагъаным, арап-хазар давланы алдындағы девюрлерибизни гъисапгъа алып иш гёрмеге тюше. Демек, тарихибизни гъар девюрюн уйренмек парз. О саялы да мени таклифим – Дагъыстан пачалыкъ педагогика университетни күрчюсюнде

халкъны ярыкъландырыв жамият институтун ачмаса бажарылмай.

– Масъала бек агъамиятлы ва оъз заманында арагъа салынгъан, Салавну пи-крусун оъзюм де толу күйде якълайман, тилни тарихин де, гъалиги гъалын да гъисапгъа алып иш гёргемеге тюше, – деди Забит Акавов.– Муна шо саялы да бугюнгю «Дёгерек стол» булан дазуланмай, бу масъалагъа бир йылдан янгыдан къайтма ва натижаланы чыгъармакъ парз.

Абдулгъаким Гъажиев къумукъ тилни уйренивню масъаласына комплекс къайдада янашыв талап этилинегени гъакъда айтды ва шону учун агълюнью-школаны-жамият къурумланы бирликде иш гёргемеге чакъырды.

Къадыр Абдулатипов, Агъарагым Солтанмурадов ёлдашлар да устьде эсгерилген таклифлени якълады ва ахырнда къумукъ тилни йимик оъзге дагъыстан тиллени де оъсювюн, гъалиги гъалын гъисапгъа алып, «Дагучпедгизни» янгыртма тюшегени гъакъда таклиф берди.

Устьде атлары эсгерилген ёлдашлар йимик оъзгелери де оъз пикруларын аян этди ва пайдалы таклифлер берди. Шолайллыкъда,

«Къумукъ тил: бугюнгю гъалы ва оъсювю» деген гюнлюк низамгъа салынгъан масъалагъа гёре «Дёгерек столну» ортакъчылары таклифлер къабул этди ва толумлашдырывлар булан «Дёгерек столну» къурумчуларына тапшурду. (Таклифлер «Документлер» деген бёлюкде берилген – Ред.)

Ахырында «Дёгерек столну» юрютген Азnavур Гъажиев къабул этилинген таклифлени дагъы да толумлашдырывлар этип тийишли пачалыкъ ва жамият къурумлагъа етишдирежегине инандырды.

Демек, бу гезик де къумукъланы арасында агъамиятлы тил масъалагъа байлавлу болуп бирдагъылай да гъаллашыв болду. Тек ону натижаларын оъзю заман аян этежек.

*Суратларда:
«дёгерек столну» ортакъчылары.*

Гюлкъызыз АРСЛАНБЕКОВА

Къаягент районну школаларында ана тил дарсланы гъалы

Арт вакътилерде жамият ва гъукумат якъдан милли тиллени масъаласына айрыча тергев берилген болгъан. Заманлар алышынгъан сайын, тиллер де бирлери аз бола, бирлери сайлаша геле. Шо гъаллагъа биз оязюбюз де шагъатбыз. Къумукъ тилни къысматы да гъалиги къумукъланы къолунда. Биз ана тилибизни аяп сакъламасакъ, гележек наслулагъа ону байлыгъын, гёзеллигин эсен-аман тапшурмасакъ, бу авур намусну дагъы бирев де тышдан гелип күтмежек. Бешикдеги яшгъа ананы юргини къонгуревану сеси сют тилинде лайла айтмаса, тойларыбызда къанынг ойнатагъан, къурчунг гётереген къумукъ йыр йырланмаса, къыйынлы гюнюбюзде юргибизни тююнлерин ачып ваягъ этеген тилибизни эсгик гёрсек, сансыз тутсакъ, гележегибиз миллет гысапда ёкъ боладесем, ялгъан болмас. «Тили ёкъ миллет-

ден миллет болмас», – деп айтгъан уллуплар. Адамны ана тили оны яшавгъа къаравуна, тарбиясына, оъсювюне, ругь байлыгъына таъсир эте. Ана топуракъгъа сюов, миллетге сюов, озокъда, ана тилден башлана. Ана тилни масъаласы кёбюсю ана тилни муаллимлерини бойнуна тюшген. Шо саялы бизин аслу мурадыбыз – яшлагъа ана тилни асырап биливню гыслерин сингдирмек, халкъыбызны тарихин, адат-къылышыкъ хасиятларын наследан-наслугъа бермеге, ватанын, миллетин аямагъа уйретмек.

Мен Къаягентдеги бир номерли орта школада ишлеймен. Бизин школада 790 яш охуй. Ана тилден дарслар 1-нчиден 11-инчи класгъа ерли юрюле. Школада ана тилден дарс беривчюлер алтав барбыз. Барысы да оър билими булангъы, ишде оъзлени арив гёрсетген муалимлер. Оъзлени чеберлигин, усталыгъын къоллай

туруп гъаракатын гёрсетелер, ишни сан янын артдыралар. Шоғъар исбатлыкъ – гъар охув йыл яшларыбыз районда, республика ойлчевдеги олимпиадаларда, конкурсларда ортакъчылыкъ этегени ва устьюнлюклеге ес болагъаны. Бу йыл ана тилден республика ойлчевдеги олимпиадада 10-нчу класны охувчу къызы Гъажисолтанова Сабина 3-нчю ерге ес болду.

Гъар йыл школада «Ана тилни жумалыгъы» ойттериле. Муаллимлер жумалыкъы къасткъылып гъазирленелер: ачыкъ дарслар гёрсетелер, КВН-лер, конкурслар, адабият ахшамлар ойтгерелер. Охувчуланы билимлерини сан янын тергемек учун школада тергев ишлер ойттериле. Школада ана тилден арив ясандырылгъан учь кабинетибиз бар. Муаллим Гьюсейнова Испаният Магъамматовнаны ёлбашчылыгъы булан адабият кружок юрюле.

Къысгъача районда къумукъ тилден дарсланы юрюлегенини гъакъында айтма сюемен. Районда 11 школада къумукъ тилден дарслар юрюле. Ана тилден эксперт гъисапда бары да школаларда болгъанман. Кёбюсю школаларда ана тилден дарслар арив юрюле. Сынавлу, хыйлы йыллар ишлекен муалимлеребиз де бар. Гъар заманны оызюню талаплары бола. Гъалиги янгы федерал пачалыкъ билим берив стандартлагъа гёре, муаллимлер компьютерни ва тюрлю-тюрлю къуралланы имканлыкъларындан эркин күйде пайдаланып бажармагъа тарыкъ. Школаларда муаллимлер янгы билим берив къайдаланы къоллайлар. Дарсда компьютер, интерактив доска булан эркин күйде пайдаланалар.

Муалимлени билимлерин артдырагъан ва камиллешдиреген институт булан да тыгъыс байлавлукъ бар. 2014-нчю йылны декабрь айыны 18-нде районда республика ойлчевдеги конференция ойтгрildи. Конференцияны аслу темасы «Филология илмуланы школаларда уй-

ренивге аслу тергев берив» эди. Шо гюн Яңгывикъри школада дарги ва къумукъ тиллерден ачыкъ дарслар да берилди.

Районда ана тилден терен билимли, бай сынавлу, пагымулу муаллимлерибиз де аз тюгюл. Шоланы атларын да эсгерме сюемен: Исаева Эльмира Халилибрагымовна – Оытемишдеги школадан, Заирбекова Салигъат Магъамматовна – Башлыгентдеги школадан, Жамалутдинова Татув Аблитдиновна – Къаранайавулну школасыны муалими, Юсупова Камала Магъачевна – Гьюсемегентдеги школадан, Умарова Наида Магъамматгъабибовна – Къаягентдеги 2 номерли школадан. Бу муалимлени яшлары гъар йыл районда ва республика ойлчевде ана тилде ойтгрилеген конкурсларда ва олимпиадаларда устьюнлюклер алалар.

Бу охув йыл ана тилден ойр устьюнлюклеге етген яшланы да атларын эсгерме сюемен. Республика ойлчевден «Шиъру асарны инг яхши охувчусу» деген конкурсада Къаягент 2 номерли орта школаны 11-нчи класдагъы охувчу къызы Сулейманова Лейла 2-нчи ерге ес болгъан.

Республика ойлчевден ана тилден ойтгрилеген олимпиадада Башлыгент школаны 9-нчу класыны охувчу къызы Мажитова Эльмира 1-нчи ерге ес болгъан. Къаягент 1 номерли орта школаны охувчу къызы Гъажисолтанова Сабина 3-нчю ерге ес болгъан, Оытемиш орта школаны 11-нчи класыны охувчу къызы 3-нчю ерге ес болгъан.

Аявлу ёлдашлар, муаллимлер, яшлар! Бизин бай тилибизни тамурлары къурумасын, тилибизден ойкем болуп, ону жавгъар сёзлеринден пайдаланып, асил сесинден сююнユп турмагъа герекбиз.

Гетгенлиги элимни,
Гележеги де сенсен.
Оълмежек бир де халкъым
Яшагъанча ерде сен.

Супуяханым БИЙБОЛАТОВА
Кёстек школаны мualлимни

Ана тил ва адабият дарсланы бир-бир масъалалары

Мен Хасавюрт районну Кёстек юртунда ана тилден ва адабиятдан дарс беремен. Бу школа мен иш башлагъынча кёп алда тилге уллу агъамият берилип, къумукъ тилде шат мажлислер ойттерилип, олимпиадаларда гъар гезик яшлар биринчи ерлени алып, тилни айланасында уллу генгешлер этип мердешленип гелген школа. Мен ишлеме башлагъанлы да, мунда шаирлер, къумукъ артистлер булангъы ёлугъувлар гъар йыл дегенлей ойттериле. Муаллимлени ишине бакъгъан якъдагъы сюювю, тилни яшлагъа сюйдюрме бакъгъан талпыныву азмагъан, тозулмагъан. Школада гъар йыл яшланы къуршап, къумукъ драматургланы пьесаларын салып ишлейген драмкружок; шиъру, хабар язма гүонери барланы къуршап ишлейген адабият кружок ишлей. Оъзюбюзнюю юрутбузну белгили адамларын эсгерип,

юртдан аридеги халкъыбызыны жыйып этеген шат мажлислеризден ювукъ юртдагъы школаланы мualлимлери де аз кеп алмагъан. Магъачкъалагъа ювукъ болгъан бусакъ, ким биле, тил ахтарағъан алимлер де бизин дарсларыбызда, шат мажлислеризде болар эди. Бизге ювукъ Хасавюрт педколледжни мualлимлери бизин булан тыгъыс байлавлукъ юрюте: дарсларыбызда бола, студент яшланы бизге практикагъа йибере. Педколледжде болагъан ёлугъувларда да бизин, гъатта, яшларыбыз да ортакъчылыкъ эте. Бизден охума барып, педколледжде охуйгъан яшларыбыз шиъру охувдан, ана тилни олимпиадаларында кёбюсю гезиклерде биринчи ерлер алалар. Республика оылчевдеги олимпиадаларда биринчи ерни алып, Дагъыстан университетте охума тюшген яшларыбыз да бар. Муаллимлени гъаракаты бизин школада осал деме болмасман. Адабиятдан ва тилден кёп арив ясандырылгъан кабинетлеребизге тергеме Магъачкъаладан гелгенлер де оыр бағыа берип гетген.

Школаны администрациясыны янындан да къумукъ тил ва адабият дарслагъа тарыкълы агъамият берилип, къумукъ дарслардан болагъан ишлени тарыкълы еринде макътап, герекли еринде кемчиликлерин айтып, бу дарслагъа гъайлыш янаша.

Бу йыл бизин, къумукъ тилни муаллимлерини, кепибиз бек бузулду. Неге десегиз, ана тил ва адабият дарслар кеми-

генге. 5-7-нчи класларда: эки къумукъ тил, бир – адабият, 8-нчи класда буса, бир тил, бир адабият дарс болгъан. Яхши, къайырмас, шолай болма герекдир?! Олай болгъан сонг, бу кемитилген дарслагъя гёре программа къайды? Бары да муаллимлер алимлер, оър категориялы муаллимлер тюгюл чю, оланы арасында кёп соравлары ачыкъ күйде къалагъанлары бар. Алда районоларда къумукъ ва оъзге тиллени методистлери бола эди, гъали сагъа сорав берсенг, белгили жавап берип болгъан, тилим оълмесин деп этек чалып юройген адамлар кёп къыт.

Гетген-бириси йылларда журналлагъя темаланы русча язма герексиз деп айтып, бизин къарсалатгъан эди. Язабыз, язмасакъ не амалыбыз бар?!

Тек рус тилге бир күйде де гёчюрюлюп болмайгъан къумукъ темалар аз тюгюл: «Атлыкъны мюлк къалиби», «Атлыкъны хабарлыкъ къалиби», «Ишликни даражалары» (оланы залог деп гёчюремен), «Атишликлер» ва шолай кёп-кёп оъзгелери. Дагъы да къыйын къумукъ адабиятдагъы асарланы бирлерини атлары. Айтамы журналда русча яз деп, бер мени къолума къумукъча да, русча да язылгъан программаны! Мен оъзюм тизеген тематика планларымны къумукъча да, русча да тиземен, йылны узагъында къыйналып турмас учун. Гертисин айтсан, гечилип туррагъан темаланы такрарлама сююп, журналгъа къарасам, юргим бузулуп гете: неге мени ана тилимдеги темаланы ана тилимде язма герекмеймен. Бу иш тергеме гелеген адамлагъя тынч болсун деп этиле дей. Къумукъ тилни билмейген адамлар гелип, мени ишимни тергеп, яда мени йимиклени ишлерин тергеп, мекенли не айтма бола экен? Къумукъ тилден де, адабиятдан да (шо күйде башгъа милли тиллерден де) англаву ёкъ буса.

11-нчи класны битетен яш ана тилинден экзамен берме герек!!! Шолай болса сама, тилге къарав алышинар. Артдагъы бир-нече йылларда болгъан ана тилни айланасындагъы Магъачкъаладагъы конференцияларда, ана тилде чыгъагъан газетлени, журналланы, радио-телевидение берилишлени гъакъында жыйылгъан Конференциясында (Первая республиканская конференция читателей и слушателей национальных СМИ Дагестана) болгъанман. Барысында да тилни гъакъында бал тамдырып сёйлейлер, амма ёмакъда йимик авузгъа тамагъан зат ёкъ. Ана тиллени гюнүнен багышлангъан конференцияда тилни багъасын гётермек муратда школаны битетен яшлагъа берилеген аттестатда ана тилден осал оценкасы буса, яшланы оър охув ожакълагъа алагъанда кемлик болажакъ деген эди. Бу хабар этилген конференциядан сонг эки йыл оътген – алышинағъан зат ёкъ.

Алим къыз Заида Адилгиреева 5-нчи, 6-нчи класлар учун методика гёрсетивлер онгаргъанын аита. Шолар бизин школалагъа къачан етишер экен? Бизин районда, Хасавюртда, «Имашка» деген охув алатлар, методика гёрсетивлер сатылагъан бир нече къабатлы эпсиз арив тюкен бар. Нече керен шонда китап алагъан муаллимени гюллегенмен. Яңыз рус адабиятдан 11-нчи класгъа 5-6 методика китап бар. Шо күйде башгъа дарслардан да. Яңыз милли тиллерден гёрмежексен бир методика китап да.

Жамын чыгъарып айтгъанда, къумукъ тилни ва адабиятны муаллимлери ни кепин бузагъан бурай ишлер бар:

1. Программада берилген сагъатланы айры-айры школаларда кемитилип берилегенлиги. 5-нчи – 9-нчу класларда къумукъ адабиятдан сагъатлар экишер болма герекни орнунда 1 сагъат гёрсетиле.

Программада буса 2 сагъатгъа гёре онгарылгъан материал бар. Ону нечик кемитме гереги берилмей.

Къумукъ адабиятдан къолубузда 2013-нчю йылда чыкъыган программа бар, тек онда бир класгъа да сагъатлар алышынып берилмеген:

5–11 класлагъа экишер сагъат адабият гёрселилген.

2. Программада 8–9-нчу класлагъа къумукъ тилден 2 сагъатгъа материал берилген, гъар сагъатына гёре пайланып, тек бир-бир школаларда тилни сагъатларыны бириси тайгъангъа, янгыдан ишкъыйынлаша.

Къумукъ тилден программалар 1993-нчю йыл чыкъыланлары бар къолубузда, шунчакъы вакътини ичинде программалар алышынмагъян.

Хасавюрт райондагъы муаллимлеке кёмек деген ой булан башлап 5–9-нчу класлагъа, сонг янгыртып, 5–11-нчи класлагъа «Тематика планлар» чыгъардым: Бийболатова С. Г. «Къумукъ тилден ва

адабиятдан 5–11 класлар учун тематика планлар», гъар теманы русчагъа да гёчюрюп. Гъали о планланы Дагъыстандагъы, Мычыгъышдагъы ва Осетиядагъы муаллимлер къоллай.

3. 9-нчу класлар бир нече йыл алдын ана тилден ва адабиятдан экзамен бере эди. Гъали о экзамен ёкъ. Яшланы ана тилге бакъгъан якъдагъы жаваплылыгъы да шо саялы кемий.

4. Федерал пачалыкъ билим берив стандартны (ФГОС-2) талапларына гёре, гъар къумукъ ва дагъыстан адабият юрюллеген кабинетлерде шулай техника алатлар болма герек дей:

- интернетте къошуулгъан компьютер, электрон почтасы;
- мультимедиапроектор, сканер, принтер, копировальный аппарат, телевизор, видеоплеер, DVD-плеер. Къайда бу алатлар? ФГОС-гъа гёре гелеген яшлар тангала уллу класланы парталарыны артында олтуражакъ.

*Муртазали БАММАТОВ,
муаллим, Тёбен Къазаныши юрт.*

Ана тилни сакъламакъ миллетни сакъламакъдыр

Инсанны яшавунда аш, азықъ биринчи ерде буса, тил экинчи ерде экенлигине бирде шеклик этме тюшмей. Демек, тилни агъамияты аш азықъныки йимик зор уллу. Адамланы бугюнге ерли етген устюнлюклерине биринчилей гъакъыл себеп буса, экинчилей, ону тили себепли. Инсангъа гъакъыл нечик тарыкъ болгъан буса, тил де шолай тарыкъ бола гелген, гъакъылы оьсген сайын тилин де оьсдюрген. Яшав гъалларын яхшылашдырмакъ учун инсангъа бир-бири булан гъакълашма тюшгенлик тилни де яратгъан, тилни яратгъанындан къайры да, башгъаланы гъакъылын артдырма да кёмек этген. Инсан яшавлукъ учун янгы аллатлар (предметлер) яратгъанлыкъ, айланасындагъы гъалланы ахтарма башлагъанлыкъ олагъа атлар такъма борччу этген. Шону натижасында инсанны яшав гъалы да, тили де бирче оьсме бапшлагъан. Шол гъалны, айрокъда, гъалиги девюрню адамлары бек сезе.

Дюнъябызда яшайгъан миллетлер кёп, айрокъда бизин Дағыстанда. Аллагутаала дюнъядя яшайгъан халкълагъа гъарисине тил де берген, тилни яратмагъа, оьсдюргемеге имканлыкълар да берген.

Гъар миллетни янгыз оьзюне хас тили де, хасиятлары да, къылыгъы да бар. Тил де, хасиятлар да, адатлар да, къылыкъ да бир гюнден, аз заманы ичинде яралып къалмагъан. Олар минг йылланы узагъында къылыгъы, хасиятлары къанында, адатлары оюнда, тили де ананы акъ сютю булан бирге жанына сингип, ясала гелген.

Миллетни миллетден айырагъан неси бар? Биринчилей – тили, экинчилей – къылыгъы, хасиятлары, уьчюнчүлей – адатлары. Шолай болгъанда миллет болмакъ учун биринчилей миллетни къаны да, жаны да булан яралгъан тили болматарыкъ тюгюлмю?! Дюр, дюр! Воллагы, бирдагъы да дюр!

Бугюнлерде олтургъан-тургъан ерде, къайсы миллетни алсакъ да, оьсюп геле-

ген яш наслуну къылыгъыны, тарбиясыны, миллетни яхши адатларын юрютмейгенликни гъакъында кантыллайбыз. Шо гъалгъа яш наслу айыплы тюгюл. Оланы шо гъалгъа салгъан уллулар ва гъукумат оылчевде юрюлеген сијасат гъаллар айыплы. Бизден сонгулар тарбиялы болсун учун, миллетни адатларын унутмай юрютсөн учун олагъа гъар гюнлюк уылгюлер герек – уллуланы уылгюсю. Сёз булан да, иш булан да, ана тил адабиятындан алагъан ва тарихлерден гелген уылгюлер булан да. Яшгъа уюнде де, школада да, яшлар бавун да да миллетни тили булан шо уылгюлени англатма, къанына сингдирме заман тапсакъ, шо уылгюлер булан ругъландырсакъ, бары да масъалалар чечиле. Шо заман олар миллетни тилине де, адатларына да, къылыгъына да мутисъ болур. Бугюнлerde биз яш наслуну олардан магърюм этип, бизге ят, миллетибизге къийышмайгъан маданиятны алмагъа ва юрютме ёл бергенбиз. Яшлар уйде турагъан заманны ичинде телевизордан таба шо бизге ят тарбияны ала. Школадагъы башлапгъы класлардан башлап ана тиллеге берилген сагъатланы да чыгъарып алгъан сонг дагъы не къала.

Бизин къумукъланы насибине, ана тилибиз бютюн дюньягъа яйылгъан кёп санавдагъы тюрк тиллени бири, бир бутагъы. Къумукъ тилге сав дюньягъа белгили алимлер, язывчулар тергев бакъдыргъан, къумукъ тилни уйиренмеге башгъа миллетлени де чакъыргъан, къумукъ тилни уйиренме гъажатлы экенин айтып язгъанлар. Асрулар боюнда къумукъ тил Темиркъазыкъ Кавказда, Дагъыстанда ортакъ тил болуп гелген. Алда Санкт-Петербургну, Москваны, Ставропольну, Владикавказны, Дербентни, Аштарханны, Харьковну оыр охув ожакъла-

рында ва гимназияларында гечиле болгъан. Къумукъ алимлер токъташдыргъан күйде, Къызларны администрациясы къумукъ тилни уйиренмек учун байланы яшларын Эндирайге йибере болгъанлар. Шо замангъы Россия оъзюню дазуларын генглешдирмек учун Дагъыстанда ва Кавказда къумукъ тилни уйиренмесе ярамайгъаны англашын, къумукъ тилни грамматикасын ва сёзлюклени тизмекни Т. Макаровгъа тапшургъан. Шолайлыкъда, 1848-нчи йыл Тифлисде «Кавказ тилни татар грамматикасы» деп биринчи къумукъ грамматика китабы чыгъа.

Рус язывчулар Л. Толстой, М. Лермонтов, А. Бестужев-Марлинский, А. Полежаев ва шолай башгъалар уллу багъа да берип, къумукъ тилни уйиренген сонг, бизге, къумукълагъа, ана тилибизге немкъорай къарамагъа, ана тилибизден алгъа башгъа тиллени салмагъа яраймы яда тарыкъмы?! Мени башгъа тиллени уйиренегенликте къаршылыгъым ёкъ. Тек бир нече къумукъ лакъыр этегенде ана тилинде сёйлемей русча сёйлейгенине тамашалыкъ этмей болмайсан.

Кёп миллетли Дагъыстанда рус тилни билмесе ярамайгъан даражадабыз. Кёп тиллени билмекден яхши, артыкъ дагъы не зат бар! Бизин миллетни гёrmекли вакиллери Абусупиян Акаев, Нугай ва Заиналабид Батырмурзаевлер, Жалалутдин Къоркъасов, Магъаммат-Апенди Османов ана тилиндөн къайры, дагъы да башгъа 6–7 тилни де билгенлик олагъа кёпнүү билмеге, халкъарагъа чыкъмагъа имканлыкъ берген ва оланы атларын савлай Кавказда да, тюрк дюньясында да белгили этген. Атлары эсгерилген ва эсгерилмеген алда яшагъан гёrmекли къумукъланы бири де, гъалиги бир тайпалар йимик, ана тилинде арт берип, башгъа тилле-

ни уйренимеге чакъырмагъан, уьстевюне, ана тилинде таза сёйлемеге чакъыргъандан къайры, ана тилини тазалыгъын сакъламагъа чакъыривлар этген, ана тилине байлавлу оъз къолундан гелеген ишлени де этген.

Гъалиги къумукъ ата-аналаны кёплери, яшлары ана тилин уйренип де битгинче, школагъа баргъынча да рус тилин билмесе ярамай, олагъа школада къыйын бола деп, яшгъа рус тилде сёйлей, уйрете. Амма, шо бир вакътиде яшы ана тилиндеги сёзлени кёбюсюн билмейгенлигине тергев бакъдырмайлар. Оъзлени юртундан чыкъгъан, гетген асруда яшавну бары да янындан лап да къыйынлы 20-40-нчы йылларында тувуп, юрт мактабында да охуп, уллу алимлер болуп токътагъанланы гёрмейлер. Бизин Къазанышдан чыкъгъан Бучаевлеге, Ханмурзаевлеке, Хангишиевлеке, Т. Алибековгъа, З. Залибековгъа, Г. Гъамитовгъа ва оъзге белгили адамлагъа рус ва башгъа тиллени ана тили йимик яхшы билмеге ана тили бирде пурshawлукъ этмеген. Шо алимлерибизге ана тилин яхшы билгенлик, уюнде де, школада да таза ана тилинде сёйлегенлик яхшы касбучулар болмагъа четимлик этмеген. Олар къайсы да ана тилинде бал татытып сёйлегенлер ва сёйлейлер. Бир тайпалар яшлары рус тилини билмейгенлигин ана тилинден гёре. Тиллени билмек учун башлап, оланы сюйдюрме, яшда тилге муштарлылыкъны тувдурма герек.

Ана тилибизни гъакъындан кёп зат айтылгъан ва язылгъан. Диңүя оълчевюнде де арт вакътилерде аз халкъы булангъы миллетлени тил масъалаларына бек агъамият берип, гиччи миллетлени тиллерин сакъламакъ муратда ООН-ну халкъара къуруму ЮНЕСКО 21-нчи февральны «Ана тиллени халкъара гюню»

деп белгилеген сонг, ана тиллени масъалаларына бираз тергев берме башлады, къумукъ тилни де бир-бир масъалалары чечилди. Чечилген масъалалар кёп азлыкъ эте. Чечилмеген кёп уллу масъалалары да бар. Мен оланы барын да санап турмакъ маънасыз деп ойлашаман. Неге тюгюл де, оланы гъакъында кёп айттылгъан ва язылгъан. Тек, бир масъаланы, мен ойлашагъан кюйде, лап да аслусуну гъакъындан айтмай болмайман. Гиччи миллетлер оъзлени тили сакълансын учун тувгъан яшдан башлама герек. Гъалиги заманда тувгъан яшлар анасыны тилинден эсе рус тилни кёп эшите. Гайлекде ятгъан еринден туруп, гюнню узагъында, юхламайгъан заманында, рус тилде сёйлейген телевизоргъа тигиле, бираз оъсгенде ата-анасы яшлар бавуна бере. Онда да яшлагъа рус тилде сёйлей. Ана тили буса яшны къулагъына заманда бир чалына. Уйде турагъанда да баягъы телевизордан рус берилишлеке, йырлайгъанлагъа, мультиклеке къарай. Тилни англамайгъан яш экранда гёрсетилеген гёрюнюшлени де, айттылагъан, къулагъына чалынагъан сёзлени де бирбирине байтай. Бара-бара ят тил яшгъа оъз ана тили йимик болуп токъттай, орус тил гъакъылына, къанына синге, къулагъына уйренчик болуп токъттай. Шоллай болмасын учун телевизордан яшлар учунгъу берилишлер ана тилинде болма герек.

Шагъарларда ана тиллеге болуп турагъан чакъы зат онча тамашалыкъ да тувдурмай. Шо гъал юртлагъа да яйылып турагъанына гъайранлыкъ этмей болмайсан. Ана тиллеге бакъгъан якъда чапгъын этилекендө йимик. Тюгюл буса, башлапгъы класларда ана тилге бир сагъат тюгюл берилмейген программаны нечик ва кимге сорап къабул этелер?

Башлапгъы класларда ана тилинден жумада бир сагъат тюгюл этилмеген яшлар ойрдеги класлагъя чыкъгъанда ана тилни грамматикасындан баш чыгъарма боламы? Ана тилин, адабиятын охумагъан яшлар ана тилини сёз байлыгъын къайдан ва нечик билсин? Олар чы ана тилини сёз байлыгъындан гиччилей магърюм къалалар. Шолайлыхъыда, яшлар яшав арада къолланагъан сёзлени ярты-юрту билсе тюгюл, чеберлик, публицистика, илму, ишлил къайдалагъя гиреген сёзлерден англаву аз бола.

2010-нчу йылны октябрь айында «Ёлдаш» газетни редакциясында филология илмуланы кандидаты Агъарагым Солтанмуратовну таклифи булан ойтгерилген «дёгерек столда» ана тилибизни айланасынdagы кёп кемчиликлени гъакъында айтЫлды. «Дёгерек столда» ва ондан алда ойтгерилген конференцияларда ана тилни муаллимлери ва алимлери ана тилини гъалын яхшылашдырмакъ учун не чараптар гёрме герек деп гъисаплайгъанны да айтайым:

– *Оъсюп гелеген яши наслу ана тилине уйиренсин учун республика ва район телевидениелерден яшлар учун ана тилде берилишилдер юрютювнүү чараларын гёrmек;*

– *Школа китапханаларда ана тилде язылгъан чебер китапланы (айрокъда проzanы) топлавну гъайын этmek;*

– *Ана тилден ва адабиятдан дарс бермек учун илму къуллукъулар онгаргъан илму ишлени басмаханадан чыгъывуunu гъайын этmek;*

– *Шагъарларда ва кёп миллетли юртларда гъар миллетни яшлары учун къумукъ тарбиялавчулары булангъы группаланы къурувну гъайын этmek;*

– *Ана тилни ЕГЭ-ге къошмакъ, бажарылмай буса, охув министрилигини буйругъу булан алда иимик ана тилден имтагъанлар (экзаменлер) оътгермекни талап этmek;*

– *Школада къумукъ грамматиканы дарсларында класдагъы яшланы рус дарсларда иимик экиге бёлеген ёлун туттмакъ;*

– *Гъар школада ана тилни онгарылгъан кабинетин болдурмакъыны школаны дирекциясына охув ишлөр Министрилигинден таба буйрукъ этmek.*

Оътгерилген конференцияларда, жыйынларда, «дёгерек столларда» гёттерилген масъалаланы чечме бажарылса, ана тилибиз – алтын хазнабыз гележек наслулагъя да тас болмай сакъланар эди.

МУАЛЛИМГЕ КЁМЕКГЕ

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ

Адабият дарсларда проза асарны чеберлик аламатларын уйренив

(К. Абуковну «Мен гюнагълыман, Марьям» деген повестине аласланып)

Къумукъ школалар учун тизилген охутув программалар, китаплар булан адабият дарсларда тюрлю-тюрлю тармакъларда – поэзия, проза, драматургия – яратылгъан асарлар гечиле. Гъар тармакъда яратылгъан асарны чеберлик аламатларын уйренивюно оyzтеречелиги барлыгъы белгили. Озокъда, бир макъаланы ичинде адабиятны бары да тармакъларында яратылгъан асарланы чеберлик аламатларын уйренивюно оyzтеречелиги гъакъында сёйлеме бажарылмай. Шо саялы да бу макъалабызды биз адабият дарсларда проза асарны чеберлик аламатларын уйренив булан байлавлу оyzтеречеликге айрыча тергев бакъдырма сюебиз. Шону да биз язывчу Камал Абуковну «Мен гюнагълыман, Марьям» деген повестине аласланып гёрсетме сюебиз.

Школаларда адабият дарсларда чебер асарны уйренегенде кёп ёлугъагъанметодика ягъындан алгъандагъы бир кемчиликни эсгермеес ярамай: муаллим охувчуланы тергевион аслу гъалда (бир-бирде буса бюс-бютюнлей!) дарсда гечилеген асарны ичделигине, маңнасына бакъдырып къоя, ону чеберлик яны буса «унутулуп къала». Шо кемчилик айрокъда проза асарланы уйренегенде кёп ёлугъа, неге тюгюл де бу тайпа асарланы

сюжети, игитлери болагъаны белгили. Шо буса кёбюсю гезиклердемуаллимни де, охувчуланы да гечилеген проза асарны янгыз эсгерилген янларына муштарлы этип, ону чеберлик янларын «унутдуруп къойдура». Озокъда, проза асарны уйстюндө ишлейгенде, ону сюжети, игитлери, оланы бир-бири булангъы аралыкълары, этген ишлери булан байлавлу иш де юрюлме тарыкъ, гъатта шо ишсиз асарны чеберлигини уйстюндө ишлеме бирдокъда бажарылма да бажарылмай. Тек муаллим адабият асар, инг биринчилей, чебер асар экенин дайынде сакълап турма тюше, шо саялы да ону (асарны) чеберлик аламатларына бакъгъан якъдагъы тергевилю къутгъарып къойма бирдокъда ярамай.

Къумукъ адабият дарсларда тюрлю-тюрлю класларда проза асарланы тюрлюлери гечиле: хабар, повесть, роман. Оылчев якъдан алгъанда уллу болмайгъанына гёре, хабарлар аслу гъалда школалар учун гъазирленген охутув китаплагъа (хрестоматиялагъа) савлай алынып къошула, оылчев якъдан уллу асарланы (повестлени, романланы) буса гесеклери берилип къала. Шо саялы да муаллимге бу тайпа асарланы гечегенде, бирдокъда хрестоматия булан тамаланып къалма ярамай. Озокъда, дарсны

ичинде повестлени, романланы охуп битдирме, оланы чеберлиги, маънасы, ичделиги, келпетлери булан байлавлу ишни толу күйде юрютме бажарылмайгъаны англашыла. Булай гезиклерде муаллим охувчулар дарсдан тышда чебер асарны оъзбашына охусун, ону уъстюнде ишлесин учун, дарсда ону инг де къужурлу, охувчуланы тергевюн тартагъан, оларда асаргъа бакъгъан якъдагъы иштагълыгъын тувдурагъан ерленин айырып алыш ишлеп бажарма герек. Шолай иш гечилеген адабият асарны айроқъда чеберлик янлары булан байлавлу кёп юрюлме тюше.

Гъали энни оърде айтылып гетген пикруларыбызын Камал Абуковну «Мен гюнағылыман, Марьям» деген повестинден алынгъан бир нече чеберлик аламатларына аласлана туруп исбатлама къарайыкъ.

Язывчуну бу асары къумукъ школаланы 11-нчи класлары учун тизилген «Дагъыстан адабият» деген охутув китапгъа гирген. Эсгермеге герек: повесть гъалиден элли йыллар алъякъда яратылса да (бу 1963–1967-нчи йылларда язылгъан), бу асар бизин девюрде де оъзюню чебермаъна гючюн, агъамиятлыгъын тас этмеген, о гъали де охувчуланы тергевюн тарта, олар ону бек иштагълы күйде охуй. Шону да себеби – повестни къужурлу сюжети, енгил охулагъан тили, баш игитлени келпетлери, оланы арасындагъы таза сююв. «Мен гюнағылыман, Марьям» деген повестни бу эсгерилген янларындан къайры да, тамаша къужурлу чеберлик аламатлары да бар. Гъали шолагъа тергев бакъдырып къарайыкъ.

1. Белгили күйде, Камал Абуковну бу повестинде инг аслу масъала болуп гъашыкълыкъ, сююв масъаласы токътай.

Ачыкъ этип айтгъанда, мунда асарны баш игити Жамалны наисписиз, тюзелмеген, огъар талчыкъ, дерт гелтирген сююв суратлана. Повестни лап башынданокъ автор бизге шо сююню къысматын къужурлу чеберлик аламатны кёмеклиги булан – табиатны аламатын (жие терекни) суратлавдан таба гёрсетип бере: «Мен жагыил заманда атабыз терезени тюбюне гелтирип жие терек орнатгъан эди. Шо тирилип, бой салып, арив оъсюп гетди. Терек башлапгъы йыл чечек ачгъаны эсимде. Ача дегенде де ачдымы дагъы, къарагъанда гёз къамашардай ап-акъ болуп. Бир де башгъа тюгюл эди къуда арабадан тюшген, акъ чиллелер гийген гелинден. Бизин посагъагъа аякъ баса туррагъан гелинден... Сонг гечелени биринде, эсде ёкъ ерден, сувукълар тюшюп, къырланы къырав басып, шо жие терекни чечегин ушшютюп, аявсуздан ерге тёгюп къойду» (9-нчу бет). Повестни охугъан сонг, асарны игитлери Жамалны да, Марьямны да арасындагъы сююню къысматы жие терекни къысматы булан рас гелегенин гёребиз. Муаллим охувчуланы повестдеги бу суратлавгъа гъазир тергевюн бакъдырып, асарны охуп битген сонг буса, бу ерине къайтып иш гёрсе яхши. Масала, охувчулагъа шулай соравлар берме ярай: «Нечик ойлашасыз, повестде жиени суратлав не мурат булан берилген? Бу суратлав асарда не йимик чебер рольну кюте?»

2. Повестни башгъа еринде Камал Абуков игитлерини арасындагъы сююню къысматын охувчусуна бирдагъы башгъа чеберлик аламатдан – Жамалны тюшюнден таба алданокъ билдире: «Гечени узагъына тюш-тюл булан талашып чыкъдым. Марьям бизин уйлени сибирип, жабарларына шере берип айлана...

Бирден уйиню орта аркъалыгъы сына, къалкъы чёге. Мен къоркъуп уяндым (16–17-нчи бетлер). Муаллим охувчуланы тергевион бу тюшге де бакъдырматаюше. Асар охулуп битген сонг, алдагъы чебер аламатгъа (жиени суратлавгъа) байлавлу салынгъан соравлар йимик соравлар салынса яхши, масала: «Нечик ойлашасыз, бу тюшню Жамалны Марьям булангъы сюювюнү къысматы булан байлавлугъу бармы? Бар буса, нечик байлавлугъу бар?»

3. Повестде Жамал Марьямгъа оъзлени арасындагъы сюювюнү белгиси гьисапда савгъат этген таракъ да къужурлу чебер рольну кюте. Асарны ичделигинден англашылагъан кюиде, хоншу юргъа аврийгъан анасыны къызардашын гёрме деп барагъан Марьямны Хасай бир нече ёлдашлары да булан бирче къачырып къоя. Амма Марьям Жамалгъа бакъгъан якъдагъы сюювю учун оъзюнден болагъан гъаракатны эте, нечакъы бола буса да талашып, ябушуп айлана. Шону исбатламакъ учун, асарны шо ерине тергев бакъдырып къарайыкъ: «Марьям эки керен оланы (Хасайны ва ону ёлдашларыны – А.С.) къолундан сыпгъырылгъан, къачма къарагъан, тек олар къызыны артындан етишгенлер, къолларын буруп, авзуна явлукъ тыгъып, арбагъа миндирме айлангъанлар. Шо талашывда Марьямны башындагъы таракъ тюшген болгъан. Кыз эренлени къолундан бирдагъы къутулгъан, дёртъякъланып, хумну къоллары булан хотгъап, ону табып, чачларына салгъан. Хасай таракъны чыгъарып алыш, ташлама къарагъан. Кыз ону къолун хапгъан ва таракъны къойнана салып яшыргъан» (34-нчю бет). Муаллим охувчулагъа бу суратлавну тувра маънасындан къайры

да гёчюм маънасы барын англатып берме герек: бу ердеги Марьямны таракъ учунгъу гъаракаты, талашыву, къасты Жамалгъа бакъгъан якъдагъы сюювюнү сакъламакъ учун этилеген гъаракат, талашыв, къаст болуп токътай.

4. Повестни лап ахырында да гёчюм маънасы булангъы, бирдагъы бир чебер рольну кютеген къужурлу суратлав бериле. Жамалны къатыны Зарипат, эри оъзлеге Марьямны гече къалмакъ учун алып гелгенин гёргенде, юхлайгъан яшын да юмарлап алыш, караватны тюбюндеги чемоданын да тутуп, уюнден чыгъып гете. Эр-къатынны арасында тувулунуп турагъан бу татывсузлукъгъа янгыз бир оъзюн айыплы гъисаплайгъан Марьям да, Жамал булан къалып къалмай, Зарипатны арты булан чыгъып ол да гете. Сонг асарда берилеген шулай суратлавгъа тергев берип къарайыкъ: «Мен оъзюм не этегенни билмей, полда ташланып къалгъан яшны гёлеклерин, бетъявлукъну алыш, телевизорну уystюне атдым. Сонг ичдеги уйге гирдим. Аягъыма бир зат чырмалды. Ярыкъны ягъып къарасам – аякъ тюбюмдеги Зарипатны инг де тизив, инг де арив, яхшылыкълагъа гиеген гёлеки. Шо гёлек де энни мени туфлилеримни уллу дамгъалары гёрюне эди... Мен аягъым булан гёлекни мююшге атдым ва эшиклени де дырбайтып ачып, къыргъа чыкъым» (61-нчи бет). Муаллим охувчулагъа Жамал «Зарипатны инг де тизив, инг де арив, яхшылыкълагъа гиеген гёлекине салгъан уллу дамгъаланы» гёчюм маънасын да англатып берме тюшке: гёчюм маънасында къоллангъанда, бу ердеги шо дамгъалар Зарипатны гёлекине тюгюл, ону яшавуна, къысматына салынгъанлыкъны англата.

Адабият асарны чеберлик аламатларын уйренинвию агъамиятлыгъы ойтесиз уллу. Бу иш охувчуланы чебер оюн оъсдюрмө яхши имканлыкълар түвдүра, оланы асарны гъар-бир янына бакъгъан якъдагъы тергевлюгүн иттилешдире, оъзю адабият асарны уьстюнде этилеген ишни де къужурлу эте. Шо буса охувчу-

на дарсда гечилеген асаргъя, савлай адабиятгъа бакъгъан якъда иштагълы эте. Охувчуланы китапгъа, адабият асарлана охувгъа бакъгъан якъдагъы иштагълыгъы баргъан сайын тёбенлешип баргъан бизин девюрде буса бу ишни агъамиятлыгъы дагъыдан-дагъы артыкъ.

Къоллангъан адабият:

А б у к о в К. И. Сюйсе де, сюймесе де. Магъачкъала, 1973.

В а г и д о в А. М. Дагестанская проза второй половины XX века. Махачкала, 2005.

Г у с е й н о в М. А. Картины эволюции кумыкской прозы 60–80-х годов. Махачкала, 1993.

Казим КАЗИМОВ,
Яңғы Къумукъ юрт

Къумукъ адабият дарсларда гёнгюнден уйренме таклиф этилеген асарлар

(муаллимлени тергевюне)

Сёзлюк иш:

Къыргъауыл – Къыртавукъыну жынсындагъы къуш (Рябчик).

Талкъы – Терини ийлейген агъач (Инструмент для обработки шкур).

Дөврөндүнг – Встрепенулся.

Түгөнмөслөр – Онгмаслар (Отставшие).

Ой болат – Оружейная сталь.

Кесев – Головня.

Къапчыкъ – Гиччи къап (Мешочек).

Боза – Хмельной напиток.

Къартыкъ – Рог с бузой.

Дөвлөт – аманлыкъ (Благополучие, добро, состояние).

Земире – Земи-ере – Гимн земле.

Гудурбай – Берекетни аллагызы (Божество урожая и плодородия).

Тана – Эки йыллыкъ эркек бузав (Бычок 2-х лет).

Алабата – Чуду, кюрзе этеген от (Лебеда).

Тобургъу – Сибиртки этеген чубукъ (Таволга).

Ораман – Къалын агъачлыкъ (Дремучий лес).

Къунаан – Учь йыллыкъ ат (Скакун 3-х лет).

Дарсларда асарны авторуну тавушун, экранда 2-3 минутлукъ фильмни, суратын, китапларын, макъамланы дисклерин, музыка алатланы, милли опуракъланы къолламакъны да кёп ва терен маънасы бар.

Галиден кёп алда, бырын заманларда охувдан-язывдан онча англаву ёкъ адамлар яшав гъакъдагъы ой-англавларын эсинде сакълай болгъанлар. Олар чебер сёзге муштарлы болуп, ону маънасын-сырын уйренип, эсде сакълама тавакеллик этгенлер, уллу-уллу асарланы текстлерин гёнгюрей болгъанлар.

Шолай уллу асарны уйренип, эсинде сакъламакъ, озокъда, олагъа оъзюн сынап, чыныкъдырып турмакъны талап этгендир. Кёбюсю сынавлу йырчылар бир эшиитген асарны эсде сакълап, гёнгюонден билип, узакъ заманлар гетген сонг да, шо оъзлер англаған кюонде такрарлай болгъанлар. Олайланы айыкъ ва терен эсини яхшылығындан тюгюлмю биз бугюн Йырчы Къазакъ, Къакъашуралы Абдурагъман, Къоччакъай Жамалдин йимик пагъмулу ва черсиз шаирлерибизни асарларын охума болагъаныкъ?..

Бир девюрлерде динге къаршы ябушабыз деп, кёбюсю билим хазналы китапханаланы яллатып ёкъ этилмеклиги, бизин культурагъа, адабиятгъа уллу зарал гелтирди. Бир-бир асарланы адамлары эсинден язып алыш янгыртма тющдю. Тарихлерде сакъланып къалгъан булай бир мисал-ульгю де, бизин оюбузну-пикрубузну дуруслугъун ва гъакълыгъын арив исбат эте.

Алтайны тав боюнда яшап турагъан къарт йырав алимлени тилевюне гёре «Кобланды Батыр» – (Къаплан Батыр) деген сав поэмани гёнгюонден толгъугъан. Ону язып алыш сакъламакъ учун гезиги булан къошулагъан эки де магнитофон къызып-бузулуп, ишлемейген болуп къа-

ла болгъан. Къарт йырав буса, шо бир меселде оъзю эсде сакълагъан поэмани гёнгюреп тербеген...

Инсанлар къаламны-шакъыны, кагъызыны кёмеги булан чебер асарны язып алыш сакълама уйренген вакътиде, эсде сакъламакъны маънасы-агъамияты да кемиме башлагъан. Биз гъар гюн йимик уйрене, эсибизни сынай-чыныкъдыра турмагъандан сонг, ону шогъар усталигъы да таядыр, озокъда.

Гъасили, адамлар охума-язма муштарлы болгъан сайын, ону эсини аслу борчлары да дёне башлай. Шону учун бизге бугюн бир гиччи шиъру асарны гёнгюонден уйренип айтмагъа да бек четим тие. Йырчы Къазакъны йимик, сёзге пасиғы, маънасы терен уста шаирлени асарларын уйренмек нечик авур тиегенни эсгермей къойса да ярай.

Ва амма, гъакъыкъаттъа гёре, оър дарражада чеберлиги ва маънасы да бар шиъру асарланы янгыз хабарлав къайдада охуп, маънасын да такрарлап къоймакъ, бизин оюбузда, нечакъы бола буса да уллу ва къыйышмайгъан кемчилик. Шолай охуп хабарлап айтылгъан шиъруну не маънасы сакъланмас, не таъсири.

Бу ерде шиъру асарлагъа тюшюннюн дагъы башгъа тюрлю ёллары ёкъну йимик гёрюнмеге де ярай. Охувчуну шиъру асарны къурулушуна, маънасына, сатырланы агъымына тергевюн тартып, иштагъын гётерип тюшюндюрмек муратда, озокъда, не тюрлю къайдаланы пайдаландырмакъны да асуу бардыр. Шиъруну хабаргъа айландырып, оъзюбюзню сёзлерибиз булан, ачып-чечип айтсакъ, ону чебер аламатларын ва оъзтеречеликлерин сингдирип де боларбыз.

Амма шиъруну маънасын-сырын төренден англамакъ учун о асарны гёнгюонден уйренип, эсинде сакълап, такрарлап,

ойну элеклеринде элей турмаса бирдокъ да бажарылмай. Шиъругъа юрегин салып, тергев берип уйрениген гъар охувчу сонгъя таба оъзю де эс этмей тургъан бир-бир гъислени сезмеге, сырланы ачмагъя, тамашалыкъ этмеге де имканлы. Русланы уллу шаири Пушкинни шиъруларындагъы янгылыкъланы, гёzelликни биз эсден тайдырма болмай сакълайгъаныбызынды себеби неден экен дагъы? Инг алдын, биз шо асарланы гёнгюбюзден уйренип, эсибизде сакълагъанлыкъда...

Заманлар гете туруп, шо шиърулары гёzelлигине бизин нечик тюшүнгенибиз де унтулуп къалмагъа бола. Шаирни асарларыны чеберлиги гъакъда нелер айта турсакъ да, сатырлардагъы сигърулу гъайранлыкъ чы гъеч эсибизден таймай:

*Я помню чудное мгновение:
Передо мной явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чистой красоты.*

Къумукъ адабиятны дарсларында шиъруланы гёнгюндөн уйренивге айрыча тергев ва агъамият берме тюшегенни эсгере туруп, уылгю гысада биз гъазирлеген фольклорну ва белгили шаирлени бир-бир асарларын таклиф этмеге де сюебиз.

Оър даражада чеберлиги бар асарланы гёнгюндөн уйренип бир охув йыл гетген сонг олагъа тергев бермей къоймакъ азлыкъ эте. Шолай мекенли асарланы охувлар юрюлеген бары да йылланы боюнда да такрарлай турмагъа герекли.

5–6-нчы класларда уйренилген асарланы оърдеги класларда охуйгъанда да такрарлай турмакъ парз. Охувчулар класдан-класгъа чыгъя туруп уйренме тюшеген асарланы санаву арта ва толумлаша. Инг башлап къумукъ халкъ авуз яратывчулугъундагъы чеберлик якъдан черсиз асарланы гёнгюндөн уйренимек гёз алгъя тутула. Шолардан бирлерин бебебиз:

КЪУМУКЪ ЁММАКЪНЫ ЧЕБЕР БЕЛГИЛЕРИ

1

Бар эди дей,
Ёкъ эди дей;
Ач эди дей,
Токъ эди дей;
Бёденеси бёрте эди дей;
Боз торгъайы ёрта эди дей;
Къыргъавулу* къызыл болгъан;
Къуйругъу узун болгъан.
Кёп бузавланы арасындан
Чыгъып къачды бир танам.
Чабайым десем – чарыгъым йыртыла,
Чапмайым десем – танам тас бола.
Гъай аман, бир чум таякъ!
Танам да къалды саякъ.

2

Гече юрюй, гюн юрюй,
Ине бою ёл юрюй.
Юрюген ёлуна алабата бите,
Токътагъан ерине тобургъу бите,
Алабатасын ашап,
Тобургъусун ягъып юрюй.
Нечесе тавлардан артыла,
Нечесе къоллардан оьте,
Нечесе сувлардан гече.
Жымчыкъны бурну гирмесдей,
Къалын ормангъа уруна.
Тюбюндеги аргъумакъ аты оъле,
Белиндеги ойболат къылышын тот баса,

Уъстюндеги опурагъы тозула.
Бир замандан, бир чакъдан,
Къойнунг толсун бурчакъдан.
Орман сийреклешип,
Бир талагъа чыгъя. Талада уйй.
Тюнгюлюгюндөн бокъурлап тютюн чыгъя.

3

Шудур мени ёммагъым,
Ёлда къалды таягъым.
Таягъым алма баргъанда
Итлер хапды аягъым.

НАВРУЗ

(Рузнама поэзиясындан)

Бириси:

Бу уйлер арив уйлер,
Ичинде алтын чүйлер.
Ассаламу алайкум,
Танг яхшы болсун, гъейлер.

Барысы да 2 керен:

Гъаза навruz гюню мубарак,
Шатман, шатман,
Навruz гюню мубарак!

Бириси:

Навruz эте гелгенбиз,
Бу гюнню байрам этип,
Шюкюр болсун Аллагъя,
Къутулдукъ язгъя этип!

Барысы да 2 керен:

Гъаза навruz гюню мубарак,
Шатман, шатман,
Навruz гюню мубарак!

Бириси:

Ариги уйде ун элей,
Бериги уйде туз элей.
Бизге къакъай бермесе,
Бизин молла тёбелей.

Барысы да 4 керен:

Гъаза навruz гюню мубарак,
Шатман, шатман,
Навruz гюню мубарак!

Къакъашуралы АБДУРАГЬМАН

БУ ЭННИГИ ЗАМАННА Да

(10-нчу класда)

Бу Дагъыстан олду дагъы,
Ёкъдур мисгинлени ягъы.
Гелди ахыр заман чагъы
Бу энниги заманна да!

Къадилери бийни яны,
Пакъырланы чыгъар жаны.
Аллагъ ушатармы аны
Бу энниги заманна да?

Къадилери дарай гиер,
Рушбат бергенлени сюер.
Берменгеге ялан диер
Бу энниги заманна да!

Бири бирин сатып ашар,
Мунда гиши нечик яшар?
Къайда бу иш, негер ошар
Бу энниги заманна да!..

Йырчы КЪАЗАКЪ

ТАРГЪУНУ АЛДЫ ДЕРИЯ-ДЕНГИЗ

(Къазакъны Шавхалгъя йиберген жавабы)
(10-нчу класда)

Таргъуну алды дерия-денгиз дегиз.
Озгъянгъя-баргъангъя салам дегиз.
Саламын алмасакъ да, алды дегиз.
Оъзю гёрген ал энглерим онгду дегиз.

Досгъа душман,
душмангъа дос тюгюл эдим,
Гъай гавур, юзю къара дегиз...

МЕНДИР-МЕНДИР МЕН ДЕ БАР

Мендир-мендир мен де бар,
Мени йимик бир наиспиз сен де бар.
Берен къалгъыр дюньяда
Биздейлеке табулажакъ чен де бар.
Биздейлеке табулажакъ ченлеке
Гечелердэй тун къаранги гюн де бар.
Гечелердэй тунг къаранги гюнлерде
Тавушдан таймас йимик яс да бар.
Тавушдан таймас йимик яс къюп,

Языкъланы яшлай башы тас да бар.
Языкъланы яшлай башын тас этип
Йибермеге шавхал бийим уста бар.
Языкъланы янчылгъаны таман, деп,
Атоллугъя бир къайтмакълыкъ хас да бар.
Къайтма суюсенг къайтарсан,
Шабагъатлы сени гюнүнгде
Дос-къардашгъя йылы жувап айтартсан.

Микайыл МАГЬАММАТОВ (Айбала Дадав)

ДЕВРЕНДИНГ, ДЮНЬЯ, МЕНИ ЧЁКЮЧ ЗАНГЫМА

(10-нчу – 11-нчи класларда)

Йырладым мен Баймурзаны,
Юнусну ва Къазакъны,
Тергедим мен ювукъ булан узакъны.
Ювукълардан эшген елге тёш гердим,
Узакълагъя етмесмикен ангым деп.
Гъай, анасыз девюр, мени ювугъум,
Ювугъунгну ойгей гёрюп, ят этип,
Нече-нече чыгъя эдинг узакъгъя.

Бугюн сени къалибингни
къолгъя алдыкъ,
Къуват бизде,
тюшдюнг темир тузакъгъя.
Талкъылагъя^{*} тюшюп чайналдыкъ,
Кесевлейин яна-гюе къыйналдыкъ.

Деврендинг*, дюнья мени чёкюч зангыма,
Чачыма къырпакъ увуп чал да этдинг,
Къулакъ асып мени йырав ангым,
Чинг артында гёзюм ачып ял да этдинг.

Дюньяланы генглигине сёзюм ёкъ,
Мисгинлени тар къысыкъгъя тыкъмаса.
Ярлыланы янчылгъаны таярмы,
Генг ёлланы баш тёрюне чыкъмаса?

* * *

Ал шавлагъя сувсай янгъан Уста Дадав!
Сав дюньягъя занг урайым
танд къурагъя.
Йырав атым йыракълагъя элтсин гючюн,
Тенсизлерим тенглик алыш битсин учун.

Зайналабид БАТЫРМУРЗАЕВ

КЕРИВАН ГЕТДИ

Тувду Чолпан, танг билинди,
Болду уянма заман...
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман.

Гёзүнг ач! Дёрт якъгъа къара:
Гетди «кериван» эртерек...
Биз гечигип къалгъанбыз,
Энни хозгъалма герек!

Анвар ГЬАЖИЕВ

АВУЗГЪА БОШ АКЪ БАБИШ

(Поэмалы ким кёп янын уййренегенге конкурс ойтгермек)

Бир болгъан, бир болмагъан,
Бир заман бир къарт болгъан,
Къарт десе де, нарт болгъан.
Къартны неси де болгъан,
Кызыл песи де болгъан,
Семиз-семиз малы да,
Солакъ-солакъ балы да,
Бавда иши де болгъан,
Абзар толуп уйй жаны,
Бир бабиши де болгъан.

Бабиши бакъ-бакъ болгъан,
Бишлакъдай ап-акъ болгъан,
Къуйругъу къат-къат болгъан,
Авузгъа бош зат болгъан.

Эртен гетсе сувлагъа,
Ахшам да къайтмай болгъан,
Эшитгенин-гёргенин
Айтмаса, ятмай болгъан.

Абдулмежит МЕЖИТОВ

КЪУНАН ЭДИК...

Къунан эдик...
Бу айланчыкъ ёлларда
Чаба ёрта ат болдукъ.
Бу барышны бузугъуна ичкъына,
Тишлеребиз къыса,
Чакъсыз къарт болдукъ.

Бу девюрде биз гиеген гёлекни
Алдын тартса,
Арты сёгюлген.
Биз егилген бу бузулгъур арбаны
Гегейлери-тогъайлары тёгюлген.

Уста да ёкъ янгы арба этмеге,
Алда йимик оъгюз де ёкъ екмеге,
Уюбюз тура бизин чёкмеге,
Аркъалыкъга салма
бугюн тирев ёкъ,
Багъана болуп къалма бирев ёкъ!
Айыкъ гъакъыл герек бугюн эллеге.
Айыкъ гъакъыл болмай
Махлукъ бирикмес.
Бирикмеген эллер бир де эрикмес.

Магъаммат АТАБАЕВ

ВЁРЕГИЗ, ИНСАНЛАР, ВЁРЕГИЗ!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Ананы юрegin ярасыз;
Дюньяда бир ана сама да
Баласыз къалмасын, баласыз!

Гьей барагъан, ялбараман мен сагъа:
Аналагъа яман гюнню ёрама,
Авлетинден айрылгъан анагъа
Авлетин сорама, сорама!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Атаны юрegin ярасыз –
Дюньяда бир ата сама да
Баласыз къалмасын, баласыз!

Гьей барагъан, ялбараман мен сагъа:
Аталагъа яман гюнню ёрама,
Авлетинден магърюм къалгъан атагъа
Авлетин сорама, сорама!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!

Етимлеке яман сёз айтасыз,
Дюньяда бир яш да, бир яш да
Атасыз къалмасын, атасыз!

Гьей барагъан, ялбараман мен сагъа:
Етимлеке ерсиз сёзюнг ёрама,
Атасындан магърюм къалгъан балагъа
Атасын сорама, сорама!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Яшланы гюнағын аласыз:
Дюньяда бир яш да, бир яш да,
Анасыз къалмасын, анасыз!

Гьей барагъан, ялбараман мен сагъа
Етим яшгъа ерсиз сёзюнг ёрама –
Анасындан магърюм къалгъан балагъа
Анасын сорама, сорама!

Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!
Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!..

Бадрутдин МАГЬАММАТОВ

МИНГКЮЛЛЮ

– Бёрю болуп улугъан,
Эгер болуп гъаплагъан;
Итлеринден ини этген,
Къабургъа чубугъундан ине этген:
Гийикни ялын буруп саплагъан,
Ярасына яри ямав къаплагъан;
Янгур сувлар агъартгъан,
Яшмын отлар къызартгъан,
Чум чишли, тал сюнкюлю –
Авлакъланы къойчу
Аллагы Мингкюллю!

Оъзю йимик янгыз гёрюп сени де,
Татыв алып гелегендей ашынга,
Аллагылардан от урлагъан Прометей
Къонакъ сама тюшмедиими къошунга?

Оъленли аркъаларда
Минг къой бакъгъан Мингкюллю!
Гюренли ойтланларда
Минг от якъгъан Мингкюллю!
Итлерини улуувун
Сеземен чарслы гюнлер,
Сюйгенингни солувун
Гелтире магъя еллер...

Ахшамгъы чакъ къызарса,
Мингкюллюю минг очагъын
гёремен...
Эртенги чакъ къызарса,
Айханумну къан къучагъын
гёремен...

НАРЫСТАНЫ ЮРЕГИ

– Инга-а-а...
Мен гелген не дюнъядыр?
Дав битмейген дюнъямы?
Инсанны рагъат тувма,
Рагъат оылме къоямы?

Мен тувгъан не девюрдюр,
Питнеси кёп девюрмю?
Бешикдеги къакъакъдан
Ердеги йыр авурму?

Уылкем къайсы уылкедир?
Не халкъадыр мени халкъым?
Ят эллени янгуру
Чёкдюрмегенми къалкъым?

Мен киммен?
Анам савму?
Атам булан яшаймы?

Атам нечик адамдыр?
Аталагъа ошаймы?

Бюртюк чакъы юрегим
Тёшюмню неге къагъа?
Анамны сютю сама
Гъалалмы, гъейлер, магъа?

Сыпатым не тюсдедир,
Къараманмы, акъманмы?
Иренким саялы да
Мен къыйналажакъманмы?!

Гиннитимни ким гесди?
Бешигиме ким салар?
Тыныш алма яраймы?
Инга-а-а...
Шо сама мадар.

Шейит-Ханум АЛИШЕВА

АНТЫМ БАР

Мени нем бар, нем бар, нем-
Къумукълугъум бар уньем!
Тенгирден тув халкъым бар.
Тюзюм – тах, кёк – къалкъым бар.
Дагъыстаным, Таргъум бар,
Денгиз – деръя баргъум бар.
Бар тюрклюгюм – тюгенмес,
Ара бёлмей чала сес!
Мени нем де бар, нем де –
Айкъыз, Къоркъут Дедем де.
Оызден Къазакъ йырым бар,
Асрулардан сырым бар.
Бар мени Минкюллюдей –

Минг гъасирет батырым,
Къара танглар къатгъанча
Минг сыр чече ятырым.
Минглеп тамурлар эшген,
Минг девюрде деврешген –
Сыйлы бийке атым бар.
Чатырашгъан дюнъяны
Чал гемирген хатым бар,
Миллетимни минг дерти
Менде, деме, гъатым бар.
Азатлыкъны ёлунда
Арт бермесге антым бар...
...Мени нем де бар, нем де!

Ағымат ЖАЧАЕВ

БИЗ ГЕТЕРБИЗ

Акъ къанатын къагъа туруп
Къувлар къалар – биз гетербиз.

Аргып алгъа агъа туруп
Сувлар къалар – биз гетербиз.

Бизсиз ялкъар, къырлар къалар,
Бойлар къалар – биз гетербиз.

Бизсиз болар харслар къалар,
Тойлар къалар – биз гетербиз.

Артыбызда биз юрюген
Ёллар къалар – биз гетербиз.

Артыбыздан узатылып
Къоллар къалар – биз гетербиз.

Яшасакъ да бир де гетмей
Къалар йимик – биз гетербиз.

Биз гетген сонг бизин эсге
Алар йимик – биз нетербиз?

Супиянат МАМАЕВА

БИРЕВ ДЕ...

Йырларында
Мендей сени
Йырламагъан,
Йырламажакъ бирев де...

Терезенгде
Согъулагъан макъамгъа
Мени йимик
Тынгламагъан,
Тынгламажакъ бирев де...

Биз бир керен оytген,
Шо генг сокъмакъгъа,
Ялан яшдай,
Яшлыгъына минг къайта,
Абатларынг
Чёплеп алып гъар бириң,
Юрюмеген,
Юрюмежек бирев де...

Тун къарангы гечем
Тангын тапгъынча,
Кирпиклерин
Ябып болмай юхугъа,
Сени мендей
Гёзлемеген,
Гёзлемеген бирев де...

Кёкргингде кёклер йимик,
Кёкюрейген юрекни,
Гъайлек йимик,
Гъарсиллетип гъар сагъат,
Сени излеп,
Мени йимик
Йыламагъан,
Йыламажакъ бирев де!

КЪАРТ ОРМАНЧЫ

Терек башда къара къаргъа тымыйгъан.
Бош гюренде жымчыкъ сирив буюкъгъан.
Акълыкъ басгъан табиатны гебиндей.
Агъачлыкъны бугъакъ
басгъан сувукъдан.

Кёклер, ерлер пыса адап-абдырап,
Кылыч йимик къагърулу бу къыш гюню.
Акъышылт сюзюк кёкге чыгъа бокъурап
Орманчыны очагъыны тютюню.

Оъзлени ою-къаравуна гёре, муаллим-
лер башгъа авторланы уылгюлю асарла-
рын да охувчулагъа таклиф этмеге бола-
лар. Чинкдеси, он-он бир йыллар охуп
школаны битдирген охувчулагъа халкъ
авуз яратывчулугъуну бир-нече асарла-
рын, Йырчы Къазакъны, яда буса атлары
белгили болгъан башгъа шаирлени шиль-
руларын гёнгюндөн билмек борч.

Къумукъ адабиятны дарсларын ойтге-
регенде яшланы гъалиги замандан ачыкъ
англатыв-маълумат береген «Къарчыгъа»,
«Тангчолпан» журналда, «Ёлдаш» газетде
къонакълыкъда деген гёзден гечирив, че-
бер охув, газетлер, журналлар булан та-
ныш болув къайдаланы генг күйде къол-
ласа пайдалыдыр.

Эгер къумукъ адабиятны уйренивге
гёрсетилеген заман бизге имканлыкъ
бере эди буса, дюнья адабиятыны жав-

Агъач байлам алгъан къартым догъагъа,
Къош кюлайын
чечген къагъып сыртына.
Эки къулач бичен салгъан сыйыргъа,
Тирлик тёкген тёледеги атына.

Къол-къолчукъну барлап боран олтура,
Печде ялын, къырда сувукъ къутура.
Къартым тунукъ терезеге тигилген,
Къартлыкъны мунг ойларына егилген.

гъарлары булан да яшланы сют ана –
къумукъ тилибизде таныш этме болур
эдик, озокъда.

Яшлар учун ана тил генг ва уллу дю-
ньягъа абат алагъан, чебер сёз булан та-
ныш болагъан къурал болмагъа тюше.
Орус адабиятны дарсларында шолай-
лыкъ аз-кёп буса да эс этиле. Биз шогъар
да тийишли тергев ва агъамият берип ба-
жармай турабыз гъалиге.

Биз оъз ишибизде гъар-бир алдынлы,
яхшы ва сыналгъан, яшавгъа чыгъарма
болур йимик къайдаланы инамлы саву-
тубуз этип къоллама герекбиз. Дарслар
десенг, ачыкъ күйде, эркин гъакълашыв-
ну ва гъаллашывну меселинде ойттерилсе
дурус да болур, таъсирли де.

Адабият дарслар не къалипде, не
къайдада болма да ярай, тек ялкъывлу ва
маънасыз болма герекмей.

«Ана тил, сенсен дюньяда бар затны башы»

*Къарабудагъентдеги гимназияны ана тилден муаллими
Умсалимат Бутаеваны 6-нчы класдагъы дарсы*

Дарсны темасы:

«Ана тил, сенсен дюньяда бар затны башы».

Дарсны мурады:

- 1) Охувчуланы ана тилибизге сюювюн артдырмакъ.
- 2) Билимлерин беклешдирмек.
- 3) Ана тилни айлыгъыны башланывуна сесленмек.

Доскада:

Халкъыбызгъа, элибизге,
Юрек салып, шону бил:
Адам болмакъ учун бизге
Тарыкъ билме ана тил.

M. Атабаев

Дарсда къоллангъан къайдалар: лакъырлашыв, шиъруланы гёнгюндөн охув, анализ этив

Дарсны юрюлюшю

1. Оргмент

Муаллимни гиришив сёзю. Охувчуланы къумукъ тилни айлыгъы булан къутлав:

– Яшлар, бугюн биз ана тилни айлыгъын баштайбыз. Бу дарсыбызыны ана тилибизге, оъз элибизге, яшап турагъан ерибизге бағыштайбыз.

Миллетибизни гъакъында, ананы акъ сютю булан жаныбызгъа синген къумукъ тилибизни гъакъында билегенибизден да артыкъ билме герекбиз.

Муаллим. Агъмат Жачаевни «Мен къумукъман» деген шиърусун охув, лакъырлашывну узатыв.

Мен къумукъман, шогъар оъктем юрегим.
Мен къумукъман Къумукъ тюзде тувгъангъа,
Къумукъ ана чайкъагъангъа бешигим,
Ёлакъ бетим къумукъ ана жувгъангъа.

Гёzsюз эдим – гёз берген де къумукъ халкъ.
Айырсын деп мен акъ булан къараны.

Сёзсюз эдим – сёз берген де къумукъ халкъ,
Сёз тапсын деп сав этердей яраны.

Къумукъ болмас менден, тилим таптасам,
Къумукъман деп къычырсам да нечакъы.
Мен къумукъман къумукъ тилде тап-таза
Сёйлеп болар авлетлерим бар чакъы.

Муаллим. Къумукъ миллетни тувулунуву гъакъда лакъырлашыв.
Суверлер, авэрлер, гумерлер
Къыпчакълар, половецлер.
Къумукълар.

Муаллим. Яшлар, сиз билемисиз, дюнья оылчевде къумукъ тил къайсы тиллеге гире?

Охувчулар: – Тюрк тиллеге гире.

Муаллим. Яшлар! Биз оыктем болма герекли бизин халкъыбызыны тарихин, ону башгъя халкъланы арасында ерин, оьсюв ёлларын билмек – тувра борчубуз.

Не девюрню алсакъ да, къумукъ халкъны чомарт, эркин юрекли, терен ругъ байлыгъы да булангъы халкъ экенни гёресен. Ата– бабаларыбыздан гелген варислик – ана тилибизни асырап, аяп сакълама – тувра борчубуз. Ону гележеги де, бугюнгю гъалы да сизден, оьсюп гелеген яш наслудан гъасил бола. Яшавда не ерни тутсагъыз да, шо борч сизин алдыгъызда къала. Неге тюгюл бу тилде анагъыз биринчилей «балам» деп сизге ушангъан, «анам» деп биринчилей сиз сёйлекен – къумукъ тил.

Муаллим. Гъали, яшлар, ана тилге багъышлангъан сатырланы сиз билегенни мен билемен. Ким айттар?

Охувчулар: Акъай Акъаевни «Ана тилибиз» деген шиърусу.
Ана сёзсюз къалса адамлар бирден,
Тилкъав болуп дюнья гюню батыла.
Бар балагъ арекде, адамлар, бизден,
Балабызыны ана тили бар тура.

Муаллим. Къумукъ тилни оьсюв ёлу.

– Ана тилибиз девюрден девюрge оьсе геле. Ону оьсювюне такъсир эте гелеген къумукъ халкъыбызыны эсден таймажакъ халкъ авуз яратывчулугъу, атлары даймликте айтыла къалажакъ Йырчы Къазагъыбыз, Абусупияныбыз, тилге пасигъ Аткъайыбыз, таш къая йимик къатты Анварыбыз, ягъны жыйымы Жаминатыбыз, чартлатып чыгъягъян сёзлю Агъматыбыз, олай дагъы да эренлер булан teng сёзлю Шейит-ханумубуз ва олай кёплерибиз бар. Къумукъ тюзню чыдамлы, къайратлы загъматчы халкъы оьзлени ата– бабаларыны ругъ байлыгъын оьсдюре, ульгю гысадпа къоллай.

Охувчу П. Абукованы «Ана тилим» деген шиърусун охуй.

Муаллим. Гъали, яшлар! Сиз оьз элигизни, ана тилигизни билегенге мен инанаман. Гелигиз, соравлагъа къайсы ряд тез ва тюз жаваплар бере, къарайыкъ:

1. Къумукълар яшайгъан элни аты nedir? (Дагъыстан)
2. Волга оъзенни алдынгъы аты нечик болгъан? (Эдил)
3. Ол къайсы денгизге тёгюле? (Каспий)
4. Къумукътюзден къайсы оъзенлер агъа? (Манас, Сулакъ, Терек, Акъташ)
5. Къумукъ тилде къайсы газетлер ва журналлар чыгъа? («Ёлдаш», «Къарчыгъа», «Тангчолпан»)
6. Сени кёп сюеген журналынг къайсыдыр?

Муаллим. Тюз жавап бергенлөгө разилик билдиремен.

Охувчу Лап да кёп къолун гётеген охувчу Акъай Акъаевни «Къумукъ тюз» деген шиърусун охуй.

Къарт атайлар къазыкъ къакъан Къумукъ тюз.
 Къара къашлар къакъакъ айтгъан Къумукъ тюз.
 Къатарбашлар аякъ айтгъан Къумукъ тюз.
 Бир Аллагыны атын тутуп шыбышлап,
 Къумукъ тилде намаз къылгъан Къумукъ тюз.
 Къумукъ эрлер намус къылгъан Къумукъ тюз.
 Кимлер гелиип, къочу болма суюсе де,
 Кимлер гелиип, баркаманны ийсе де,
 Биздей сени асырамас, аямас.
 Сагъя, достум, биздей аркъя таямас.
 Бизден артыкъ сюймес сени, сагъынмас,
 Бизден артыкъ таяв сагъя табулмас.

Муаллим. Оъз элибизге, ана тилибизге багъышлангъан айтывлар, аталар сёзлерин айтыгъызы.

– Ана тил азса, халкъ азар.
 Ана тилин сыйлагъан уялмас.
 Ана тилин билмейген, ата юрутун танымас. (И. Керимов)

Ана тилин анасыдай сюймеген
 Ана элин сюе десе инанман (А. Жачаев)

Муаллим. Ким чечер? (кроссворд)

Къ	а	й	ы	къ
у				а
л				л
а				а
къ	о	н	а	къ

Солдан онгъа: 1. Моторсуз геме.
2. Йыракъдагъы ювугъуна, къардашина барагъан адам.

Оърден тюпге: 1. Адамны саны.
3. Кёрюкде аш биширегенде къоллайгъан алат.

Муаллим. Шу сёзлеге рас гелеген синонимлени, антонимлени, омонимлени айтыгъыз.

Охувчулар ишлей. Ким тез ва кёп яза? Озгъан адамгъа юлдуз бериле.

Муаллим. Муна, яшлар, шулай къужурлу, татли, бай тилде сёйлейген миллетбиз биз. Къумукъ тилде сёйлеп бажарагъан, ону грамматикасын, тарихин билеген адам якъут, татар, башгъыр, узбек, къазах, балкъар, ногъай, азербайжан, тюрк, гагауз халкълар ва олай башгъалары да булан сёйлеп бола. Гелигиз, ана тилибизни бек билейик, ону тазалыгъын сакълайыкъ, анабыздай сюейик, гъар дайм де оъктем болайыкъ, биз къумукъ халкъны бир гесеги, тамчысы дюньягъа гелген вакили экенибизге.

Рефлексия

Бугюн, яшлар, мен сизин булан бек рази къалдым, оъктем болдум сиз оъзюгюзню ана тилге, миллетигизге бакъгъан сюювюгюзню исбатлагъаныгъыз саялы. Дарсны алдына салынгъан аслу борчу – охувчуланы ана тилге сюювюн артдырмакъны күтдюк деп эсиме геле. Бу гъакъда биз дагъы да, ана тилни айлыгъыны натижаларын чыгъарагъанда сёйлежекбиз, ана тилге багъышлангъан кёп ишлер күтежекбиз.

Яхшы ёл, яшлар, илму сапаргъа!

Уйде: Ана тилге багъышлангъан сочинение языгъыз.

Оъзюгюз сюеген бир шиъруну гёнгюгюзден уйренигиз.

Дарсны ахырында охувчу оъзю къургъан шиърусун охуй.

Ана тилим – сют тилим,
Сенсендири – яшав башы.
Мен сени абурласам,
Болурман юртну яши.

Билимни булагъындан
Чомулуп гъакъыл алма.
Сиз уйретдигиз магъа
Ватангъа амин турма.

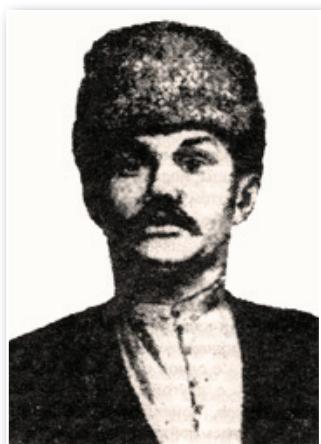
Ата юртум, ана тилим.
Эркеленген билим уюм.
Сизин булан оъктем болуп,
Гиччи яшдан уллу болдум.

Къочакъай ЖАМАЛДИН

Насигъат

*Адабият дарсларда яшланы намусну, эрекекликни,
оъзденликни ругъунда тарбиялавда Къочакъай Жамалдинни
тёбендеги асары уллу кёмек этме бола.*

Айтгъан эдим тюзюн сагъа, хуйландынг.
Гъали нечик бизге багъып айландынг?

Эки бетли болуп турма сен бир де,
Тюзлюк – денгиз, сен тамчы бол денгизде.

Сюе бусанг, сюй адамны гёнгюлден,
Гъашыкъ сёзге сен макъам къош бюлбюлден.

Эрши бет деп къачма акъдан, къарадан,
Юрек – хазна, юреклерде – маадан.

Алтынланы ерден къазып чыгъара,
Къазмагъя да тюгюл онча масхара.

Жанынг тёгюп къыздыр наисип темириң,
Насип гелип оъзю сагъа телмириң.

Сёзюнг булан тувдур атири ийислер.
Юргингде таза турар бар гъислер.

Чарслы гюнүнг болмасын деп къарангы.
Гъисли еллар сыйпаса бар ярангны,

Къудратлы тюзлюк болса къанынгда,
Къутсуз юзлер оъзлер таяр янынгдан.

Нарт юрекли батырланы хошуна.
Билип тюшсенг, хан болурсан къошунгда.

Юрек булан къуллукъ этсенг халкъынга,
Ябалакълар къонмас сени къалкъынга.

Тюзлюк ёлда сен артдырсанг абурун,
Оългенде де унутулмас къабурунг.

Тюлкюлени тутма тюшсе тютюн эт,
Гъар бир ишни къыйналсанг да бютюн эт.

Намарт адам – гъар заманда намарт ол,
Бола бусанг, гъакъ юрекден чомарт бол.

Сенден кёмек гёзлейгенге къол узат,
Оъз халкъынга къуллукъ этмек яхшы зат.

Къонакъ гелген булан тамлар герилмей.
Тек къонакъгъа ер берсент тар гёрюнмей.

Авруйгъанны авурун ал, гёнгюн ал.
Кёрюгюнг ёкъ буса, оъзунг бол мангал.

Шонда къайнап къалмукъ чайынг, къаймакълы.
Айтып къойма, тек ичкини къоймакъны.

Гъаракъы да четим этмей дослукъгъа,
Заман пашман гетмесин деп бошлукъда,

Чертип-чертип тал хомузну къылларын,
Айтып йибер огъар къумукъ йырларын.

Заманда бир аякълар да ичилер,
Гёнгюлдеги таза сырлар чечилер.

Шонда эсге тюшюп гетсе гъалтама,
Эснегенни авузундан бал тамар.

Ягъ бойнунга тюшсе намус боюнса,
Кёп къыйналма бир баайынг союлса.

Сойгъан затынг сытылса да семизден,
Эки гетсе, къайтар сагъа сегизден.

Талайлы гюн тартып союп тюелер,
Талайсыз гюн къачма къарай биревлер.

Намус – низам. Ону эки билеги,
Гъар инсангъа адамлыкъны юрги.

Гъеч бар буса сени бир де ёлдашынг,
Къыйынынгны къырыйында бар тынчынг.

Ишни десенг сен излесенг енгилин,
Муна харбюк – дежек сагъа Тенгиirim.

Иш сюймес дер, эринчек деп ат тагъар.
Сонг не этме болажакъсан сен огъар?

Эрши ишни сюймей бары Дағыистан,
Не болса да къачма тюшмей намусдан.

Терс иш гёрсе, хоншунг сени хохайып, –
Къачып таймакъ, о да эрши ажайып.

Белинг бичип тамашагъа къарама,
Осаллардан, вёре, кёмек сорама.

Халкъынг сени мунгайгъанда, иржайма,
Халкъынг сени иржайгъанда, мунгайма.

Къалмаса да киселерде бир шайы,
Устьстюнг-боюнг, дертинг болсун исбайы.

Бола инсан тавукъ союп болмайгъан,
Тек эркек бол, палда пайын къоймайгъан.

Къыргъый гелсе тавдан артып талалы,
Сен тавукъ бол он алты юз балалы.

Хораз болса къачып ари чыгъагъан,
Оъзю йимик кюлбайланы йыгъагъан,

Тырна, теп, хап, був, нетип де ал жанын.
Лап да герти якъчысы бол Ватанны.

Дав гюнлерде чакъыргъанча къарама,
Осаллардан давгъа ёлну сорама.

Кёк кёкюреп, энемжая ёл айтар,
Уручугъа малны къойма – тез къайтар.

Къызгъанмай ур ургъан сонг ол къызбайгъа,
Тек досунга ат да бер ва ямучу,

Тюбек де бер, ёлдаш да бер ёлуна.
Къылычынгны тутдур тюзлюк къолуна.

Садагъалар берме сюйсенг – арба къакъ.
Тувра алма болмас бизин ойкем халкъ.

Шу халкъ булан бирче мени юрегим,
Шу халкъ булан гючлю мени билегим,

Шу халкъ булан гючлю тайпам, тухумум.
Бёлме къоркъа душман мени юхумну,

Гечеликде гелип урма артымдан
Къарай бола, амма къоркъа халкъымдан.

Шуну булан битдиремен, инишим,
Халкъынг булан болсун сени гъар ишинг.

Тил билдирген тырнавуч

Абулай ана тилин
Бек билеген бир улан,
Булкъаланы кюлетген
Сарын булан, йыр булан.
Йыракъ шагъаргъа курсгъа
Йибериле Абулай.
Дарс береген орусгъа,
Тил билме сююп, тынглай.
Къаршы тамгъа илинип,
Бёрюню сураты бар.
Къарагъанда билинип
Тура недендири хабар.
Гъавчулукъну дарсы экен,
“Волк, волк” сёз кёп айтыла.
Абулай англай терен:
Топлар волкгъа атыла.
Курс битгенде, Абулай
Волкну волклугъун англай.
“Волк, волк” дей, тек къумукъча
Гъали айтмагъа болмай.
Уйге кагъыз да яза,
“Волкгъа не деп айта?” – деп.
Ёлдаши кепде таз-за,

“Тил унутуп къайта”, – деп.
Шура поюздан тюшюп,
Такси излей Абулай.
Артда самосвалгъа:
“Куда пойдом?” – деп сорай.
– Куда сюйсенг, мен туда.
– Пойдём Къазаныш тогда.
– Поедем... Гъа, гетелер,
Юрт ягъагъа етелер.
– Наверху или внизу?
– Пойдом, пойдом, – я скажу...
Вон, вон, видишь – курица,
Гъувавский улица,
Умавский поворот...
Истоп, истоп! Вот ворот.
Улан къапуну къагъа.
– Кимдир? – деп аваз чыгъа.
– Твоя сын пришол. -
Шофёр, тынглап, буюгъа.
Къапуну ача Абай:
– Гъя, балам Абулай,
Хапарсыз не тамаша!..
– Вот я издесь, мамаша.

Булар шат къучакълаша.
Ана къумукъ тил булан,
Улан русча сораша.
– Гъя, тилин унутгъан,
Бир сама къумукъча айт.
– Вот ключи, открывайт,
Большой, малый чумадан,
Возми кампет и надо
Девчончикам раздувайт.
– Муна гъали англадым,
“Къызлагъа оълеш” дейсен.
Оъзге тилни чарнайсан,
Ана тилинг билмейсен...

* * *

Тангаласы Абулай
Бара булкъагъа гъабижай.
Къаршысындагъы къызгъа,
Булай айтып, къол булгъай:
– Ало, пойдом двоем,
Тонгек садим и спаём.
Булкъадагъылар кюлей:
– Муна комедия, – дей,
Булайлар чы булкъагъа
Кёп жагъилни жыя, – дей.
Учюнчю гюн орамдан
Аваз бола: Абулай!”
Бу алгъасап чыкъмакъда

Башын тута: “Вай! Вай! Вай!”
Къапу тюпде ташланып,
Тырнавуч болгъан экен.
Аягъы айрысына
Басылып къалгъан экен.
Сабы чюелип гетип,
Тах-х деп тие башына.
Абулайны къоллары
Къашы булан хашына.
Тебе туруп Абулай
Тырнавучну сабына:
“Огъ, бёрюлер чайнагъыр!” –
Деп къумукъча къабуна.
Ону эшитген Абай
Къайдан, хари, къарсалай,
Айта: “Гъейлер, муна гюч.
Тил билдириген тырнавуч!”

* * *

Бир тил билмек – бир адам,
Эки тил билмек – эки.
Сют тилинг унутмасанг,
Къаймакъ сёзлер сеники.
Сют тили сыйышмайгъан
Бар экен шолай башлар.
Шо башлагъа ошамакъ
Айып зат, хари, яшлар...

Къурдашлар

(Хабардагы бары да сёзлер бир гъарп булан башлана)

Къаттыгюн. Къышны къагърулу къадими. Къалкыланы къарлар къаплагъан. Къазанашлы Къасумдан къалгъан Къадир, къадарлы къурдаши Къурбанны къонакълай къаравуллагъан. Къадир Къазанышдагы къабурланы къаравулчусу. Къурбан Къаратёбедеги къотанда къойлагъа къарай. Къурдашлар къанлы къыргынларда къылавлу къылычларын къынап, къызбай къачакъланы къувгъан къоччакълар.

Къатынсыз къалгъан къарткъожакъ Къадир къазанны къайнатып, къапулагъа къарагъан. Къарсалай Къадир: – Къайда къалды къурдашым? Къуллукълары къоймаймы? Къарлагъа къарап, къошуна къайтып къалгъанмы? Къумукъдагы къаралгъыр къуймур къысырны къабагъына къаргъадай къонгъанмы – къонушгъанмы?

Къарай-къарай, къалгъып къалгъан къарт къаравулчу Къадирни къабургъасына къысдырылып къара къулакълы къырмав да къийругъун къурсагъына къаплап къалгъый. Къырланы къарангылыкъ къуршагъан. Къанталы къапуланы къагъагъан къавгъагъа къырдан Къурбанны къычырагъанына къуванып, Къадир къонағын къабакъалда къаршылай: -Къанъявлъур, къайдасан, къарт къабан, къайдасан? Къыравлакъларда къоян къувалаймединг? Къурдашынгны къарсалатмайлы-къайнашдырмайлы къоймайсан.

Къурбан да: – Къурдашымны къаршысында къарабетли къалмасман. Къызгъанчылагъа къызамукъ къабунсун. Къурдашымны къарсалатгъангъа къийналып, къайтарышгъа къабакъалдынгда къотандан къувалап, къыркъ къойну къадалтырман.

Къонакъюйде къазанны къаршысында къонушгъанда, къурдашлар къарынчудугъа къарадылар. Къолаякълагъа «Къарачачны» къуйдулар. Къоша-къотара къуймурландылар. Къадир къонгуравлу къомузну къолуна къондуруп, къылларын къартыллатды. Къаратангда къурдашланы къурч къавгъасындан къутургъан къырмав къыргъа къачды.

Къыргъынларда къурдашлыкъгъа къатнагъан Къадир де, Къурбан да, къыйынлыкълагъа къайпанмай, къартлыкъны къаркъарасын къуршама къоймай, Къумукътюзге къувун къопса къоркъамажакъ, къартылламажакъ, къаны къалгъынчагъа къарчыгъалардай къаршылагъа къамалажакъ.

Салимгерей ЖАНАЛОВ

Алипба

Шу алипба – мени эки йыллыкъ ишиим. Яилар учунгъу зат, оъзюгюз билесиз, айрекъда тюз, чебер ва исбайы болма герек. Шону учун барыгъызын да бу куплетлени уьстюнде ойлашип, алышидырма тийшили гёрген ерлени магъя яда редакциягъа билдириме чакъыраман.

A

Атъялман атылса да,
Атдан озуп чапмажакъ.
Аювгъя англатсанг да,
«Алипба» деп айтмажакъ.

Гъ (гъа)

Гъакъыллы охувчулар
Гъилла этмей дарс охур!
Гъар гюн билим къазанар,
Гъайы илмуда болур!

Б (бэ)

Балжибин бавда учар,
Балыкъ теренге къачар.
Бажарып охугъангъа,
Билим байлыгъын ачар!

Д (де)

Денгизни суву тузлу.
Дагъыстан тавлар бузлу.
Дав этсе ажжал табар,
Душманлар, къара юзлю!

B (вe)

Ватанын якъламагъя
Ватандашлар гелерлер.
Ватангъя къуллукъ этме
Вазирлердэй гъазирлер.

E

Ел уьфюрсе хум учар,
Емиш тюшер бутакъдан!
Ерде ем гёрсে къушлар,
Етип геле йыракъдан!

Г (ге)

Гёгюрчюнлер гёк отда
Гюрюллеп тавуш бере.
Гюргюрлер гёнгю ёкъда,
Гёбюп уягъя гире!

Ё

Ёкъ абур шашгъан яшгъя!
Ёнкюгенлер сый гёrmес!
Ёрукълу къатарбашгъя
Ёлундан къайтма тюшмес!

Гъ (гъа)

«Ге»-ни алып гъисапгъя,
Энди «Гъа» – гъа къарайыкъ.
«Гъа» болсун деп «Ге» гъарпгъя,
Ишараны тагъайыкъ.

Ж (же)

Жижек хотгъана ерде,
Жымчыкълар уча оърде.
Жанлар къыблагъя гете,
Жыйылып, гюз гелгенде.

3 (зе)

Занг болду класынга,
Заман болду дарсынга.
Зор билимлерден толса,
Зарал болмас башынга!

М(эм)

Маймунгъа ошайгъанлар
Мысгыллар, нишан этер.
Минутланы аягъан
Мурадына тез етер.

И

Илине буз къалкъыгъа.
Ирисе дёне сувгъа.
Илму бир де дёнмежек,
Илинип къал охувгъа!

Н(эн)

Насиписиз ёнкюмелер.
Низамлы яш гюн гёрер.
Намуслу охувчулар
Не дарсын да бек билер!

Й (ий)

Йыланлар йыр йырламай.
Йылкъы ятып ял алмай!
Йыл бою уйренимесе,
Йыртыкъ ямап да болмай!

НГ (энг)

«Эн»-де, «Ге»-де къошуulgъан,
«Энг»-чалмюк гъарп, гёресиз!
«Энг»-гъарп шолай яралгъан,
Энди сиз де билесиз!

К (ка)

Кёк кёюрей оърлерде,
Киринебиз кёллерде.
Кирпилер уя къазар,
Кёп емиш бар ерлерде.

О

Он оюндан бир китап,
Он керен сама къолай!
Ойлашып дарсгъа къара,
Ойнап турмай токътамай!

Къ (къа)

Къыш гелип къар явгъанда,
Къарлыгъач къайды бола?
Къоянлар, арыгъанда,
Къавдангъа гирип къала.

Оъ

Оърлюк сюйсе, къаст къылса,
Оъзю охужакъ бала.
Оъгюз де сувсал болса,
Оъзенге оъзю бара!

Л(эл)

Лабар ташлай гемелер.
Лапур этиле бичен.
Лакъыр этме сюйгенлер
Лимон булан чай иче.

П (пэ)

Пурх ябушар отбашгъа.
Пус чыгъар исси ерден.
Пагымулары бар яшгъа
Пай тиер билимлерден!

Р (эр)

Расул да Равгъан йимик,
Рус дарсланы бек биле.
Расулгъа учителлер
Разилигин билдире!

Х (ха)

Халча илер чүйлөгө.
Хали ерге яйылар.
Хадирин билгенлөгө
Хазна йимик илмулар!

С (эс)

Сазан лай сувну сюймес!
Сюлюк илинсе тюшмес!
Сай сувда сюйрюк болмас!
Сюйрюк сюлюкден тоймас!

Ц (цэ)

Цунта район – тав бетлер,
Цумада юрт бийикде.
Цовкрайлы артистлер
Цирк гёрсөтгөн кёп ерде.

Т (тэ)

Тюлкю чабар тавларда.
Терек тамурлу болур.
Тизив яшлар ялкъмайлы,
Тюрлю китаплар охур!

Ч (чэ)

Чортан чертлевюк чертмей.
Чабакъны чийлей «баса».
Чыкъгъан чита чиримей,
Чарагъя асып салса.

Ү

Учсуз-къырысыз денгиз,
Учгъан булан къуш ойтмес!
Унутмай дарс этсегиз,
Учитель яман гёrmес!

Ш (ша)

Шагъарны гюлбарында,
Шаршарда сув «шарыллай».
Шалбуздагны башында
Шишадай буз йыртыллай.

Ү

Үлгюлю бала болсанг,
Үстюнгю батдырмасанг,
Үстюнлюклер аларсан,
Үйде дарсгъа къаrasанг!

Ш (ша)

Ша – лакъырда ёлукъмай.
Ша гъарп юрюлмей бизде.
Ша булан сёз башланмай,
Шёткеден къайры ерде.

Ф (эф)

Фархад, Алибек, Муса,
Фазил де – къатарбашлар!
Физкультура дарс болса,
Футбол ойнайлар яшлар!

Ү

Бу ишара къошуулуп,
«Гъа» деп айтдыра «Гэ»-ге.
Къатдырып, эки бёлюп,
Маъна бере сёзлеге.

Ы

Ы гъарпны аявлайбыз,
Ы гъарпдан сёз башламай.
Ы гъарпны да къоллайбыз,
Тилибизде ташламай.

Ю

Юз минг чи бардыр ойрде!
Юлдузгъа ким етише?
Юм-чум этип кёклерде,
Юлкъунуп ерге тюше.

Ь

Бу ишара, къарагъыз!
«Оь» этип бола «О»-дан.
«Гъа» тарыкъмы? – Алыгъыз!
«Уь» эте сюйсе «У»-дан.

Я

Яр ягъада ябалакъ,
Ярыкъ гүнде учмайгъан.
Яшасын яхшы бала,
Ялкъып дарсын къоймайгъан!

Э

Эрпелиден къараса,
Эндирей гёрюнерми?
Элге къара гүн тувса,
Эренлер эринерми?

Тилни гъакъындагъы айтывлар

Бу йыл Дагъыстан китап издательства күумукъ айтывланы ва атаптар сёзлерини толу жыйымы чыкъмагъа герек. Шо уллу томгъа 20 мингеге ювукъ айтыв жыйылгъан. Тенглеширив учун айтгъанда, къалмыкъланы шулай китабында 7000 айтыв бар. В. Даль онгаргъан китапда орус айтывланы санаву да – 15 минг. Оруслар юз миллион бар, биз ярым миллионбуз. Тенглеширив – бизин пайдабызгъа! Шо къадарда айтывлары башгъа дагъыстан халкъланыки де жыйылмагъан. Шо уллу ишини этген адамланы, демек, китапны тизгенлени, атларын да эсгерейик: филология илмуланы доктору Абдулаким Гъажиев, оъзбашына чалышагъан тилни ахтарывчусу Ибадулла Гъажиев, редактор Бадрутдин Магъаммадов.

Авлияны тили башына яв

Адам тили таш ярап, таш ярмаса, баш ярап.

Адамны тили ону гъакъылыны ойлечевю.

Адамны тили ону гъакъылыны язывчусу

Анадан – тилинг, атадан – дининг.

Аччы тил – агъулу йылан.

Бай тил – багъалы тил.

Бай тил – багъыйлы тил.

Базыкъ тил – пасыкъ тил.

Бели – эмен, тили темен.

Бир тилден бал да, ув да тама.

Бюлбюл тили – гюл тили.

Бюлбюл тили – йыр тили.

Гъакъыллы тил булан, гъайгев къол булан.

Гъакъыл тогъас салмаса, тил нени де сёйлер.

Достну тили таза, юзю ачыкъ.

Жанлы тил – жавгъарлы ниъмат.

Ел – тилли, сув – гёнгюллю.

Инсан, сен тилингни сакъла, ол йыландыр болур хапма.

Къалам – тилни тилмачы, тил – юрекни тилмачы.

Барыны да устьюнде баш токътагъан гыллачы.
Къатынны тили эрни тёшекде ятгъанда да къоймас.
Къатынгишини тили озар, эргишини къолу озар.
Къатынгишини тили къычырап, эргишини тишлери къыжырап.
Къатынны тили савлай агълюню яшавун онгарагъан ачгъыч.
Къатынны тили ожакъны онгарма да, тозма да болагъан гюч.
Къатынны тилин эрни тирилиги токътатар.
Къумукъ тил – тирликни (ашлыкъны) тили.
Къылыш яра бителир, тил ярасы бителмес.
Намарт, тилин берип, юрегин яширап.
Оъзюню тили оъзюне душман (яв).
Оъксюзю тили аччы болур.
Оюнда бар тилге гелир.
Пил гётермесни тил гётерир.
Питнечини тилинде балы, тилчигинде агъу болур.
Сакъ сёйлесенг – тилинг сагъа беклик къаладыр, бош сёйлесенг – балагъдыр.
Сангырав да, тилсиз де бир йимикдир.
Сюювню тили де сюйкюмлю.
Сюексиз тил, илгек сёз.
Сюексиз тил не де айтар.
Тартарны тили башына етер.
Тартарны тили башына яв (душман).
Татли тилли, герти сёзлю, гёzel юзлю насишли болур.
Татли тил гертини ачар.
Татли тил талигъге тюп (кюрчю) салыр.
Татли тилге талав ёкъ.
Татли тилде талав ёкъ.
Татли тилли улакъ эки ананы эмер (ичер).
Тил Аллагъыны сыйлы савгъаты
Тил арагъя от салыр.

Тил ат йимикдир, токътатмасанг, йыгъар.

Тил не балагъ, не насып гелтирир.

Тил балагъдыр – тил беклиkdir.

Тил билмесе ёл билмес.

Тил билмесге сёз англатмакъ къыйын иш.

Тил билмесе «Мама!» демес.

Тил – болат, тишлер – къала.

Тил болмаса, халкъ болмас.

Тил болмаса, эл болмас.

Тил булан англамагъанны таякъ булан англатмассан.

Тил булан оракъ орса, бел авуртмас.

Тил булан сюрюнген турмас, аякъдан сюрюнген турар.

Тил булан сюрюнгенден, аякъ булан сюрюнген къолай.

Тил булан сюрюнгенче, тиз (аякъ) булан сюрюн.

Тил де, эл де, дин де – бир.

Тил де, эл де, дин де бирдей сыйлы.

Тил ёлда къоймас.

Тил къылдан – назик, къылычдан – итти.

Тил Маккагъа етдирер.

Тил миллетни – гъайлеги.

Тил миллетни – жан азыгъы.

Тил миллетни – талайы.

Тил миллетни – талигъи.

Тил муаллимлени инг аслу, асувлу савуту.

Тил – оъзю гиччи, амма сав дюнъяны бийлей.

Тил оъзюню тишин сындырап.

Тил сав адамны оълтурюп де болар, оългенни тирилтип де.

Тил сёйлеп къутулар, баш къайгъыгъа тутулар.

Тил сюексиз, тек сюекни сындыра.

Тил таш ярап, таш ярмаса, баш ярап.

Тил ташны да ирите.

Тил тузакъгъа тюшюрер.

Тил эте туруп, тилсиз къалгъан.

Тил югюрюю – яшгъа, аякъ югюрюю – ашгъа.

Тил юрекге ёл ишлер (ёл салар).

Тил юрекни ачгъычы.

Тил юрекни тилмачы.

Тил ярасы сав болмас.

Тил яра сав болмас, хынжал яра сав болур.

Тил ярасы бичакъ ярадан яман.

Тилге – уста, гъакъылгъа мукъ (магьюрюм).

Тилге – уста, ишге – чолакъ.

Тилге усталыкъ адамлыкъны ашыдыр (башыдыр).

Тил сюексиз, амма сюекни сындыра.

Тилден бал да тамар, агъу да тамар.

Тилден татли зат да ёкъ, тилден аччы зат да ёкъ.

Тилден тийген яра сав болмас, тириден тийген яра сав болур.

Тилден тилге берилсе, ине де аркъалыкъ болур.

Тилден тилге гёчюлсе, аркъалыкъ таякъ болур.

Тилден тилге гёчюлсе, таякъ аркъалыкъ болур.

Тилден тилге гёчюлсе, чурпу да аркъалыкъгъа айланыр.

Тилден чыкъмагъан тишден чыкъмас.

Тили авзуна сыймай.

Тили – бал, юреги – таш.

Тили барда эси ёкъ, сёзю барда сеси ёкъ.

Тили барны ёлу бар.

Тили барны тиркеси бар.

Тили барны эли бар, эли барны тили бар.

Тили барны эрлиги (эркеклиги) бар.

Тили булан гемени юрюте (юздюре).

Тили булан дюньяны гезер.
Тили булан кир жува.
Тили булан къуш тута.
Тили булан таш жувар.
Тили булан тирмен айландыра.
Тили булан тирмен сибире.
Тили булан чалагъаны бели авуртмас.
Тил булан чапма, тизлеринг булан чап.
Тили де бар, тиркеси де.
Тили – зек, къолу – бек, Аллагъ салгъан уллу эммек.
Тили оъз тишин сындыра.
Тили табанына ете.
Тили талакъ чакъы.
Тили – татли, къолу – бек.
Тили тирмен къатын алгъанча, къатынсыз къал.
Тили – узун, намусу – къысгъа.
Тили узунну амалы (имканы) къысгъа.
Тили узунну гъакъылы къысгъа.
Тили узунну къарыву осал.
Тили узунну къарыву осал.
Тили – уста, къолу – къысгъа.
Тили – харбуз, юргеги – буз.
Тили яманны – гюню яман.
Тилигиз гъакъылыгъыздан алгъа чыгъардан сакъ болугъуз.
Тилим-тилим болгъур тилим.
Тилин унутгъан Ватанын да, халкъын да унутгъан.
Тилин унутгъан – талигъин ютгъан.
Тилинг булан айтгъанны къолунг булан гёрсет.
Тилинг булан алгъасама, билиминг (ишинг) булан алгъаса.
Тилинг булан байласанг, тишинг булан чечерсен.

Тилинг булан сюрюнгенче, аягъынг булан сюрюн.

Тилинг булан эришме, билиминг булан эриш.

Тилинг булан юрюме (чапма), билиминг булан юрю (чап).

Тилинг сёйлесе де, къолунга ихтияр берме.

Тилинг тирмен сибирсин, тилингден гелди бу балагъ.

Тилинг токътаса, сыртынг (аркъант) токъаланмас.

Тилчикде бар тилде токътамас.

Тилингде бар тынч турмас.

Тилингден гелеген къолунгдан да гелсин.

Тилинге инанма, гючюнге инан.

Тилинге таянма, гючюнге таян.

Тилинде – тоба, тининде – оба.

Тилингни бек сакъла, ол йыландыр, хапма бола.

Тилингни тишлер артында сакъла.

Тилкъавну тилин анасы анлар.

Тилмачны тилинде – тузакъ.

Тилни абурун гётермек – миллетни абурун гётермек.

Тилни гъайбатлыгъы – айтывда.

Тилни къыйынлыгъы башгъа етер (тиер).

Тилни узуну делелге тийишли (герек).

Тилни узуну тиш сындырап.

Тилни сувугъу – тиш чартлатар.

Тилни учунда къылышны гючю бар.

Тилсизлени башчысы тилкъав болур.

Тилсизни тили аврумас.

Тилсизни тилин тилсиз (тилкъав) билер (анлар).

Тилсизни тилмачы анадыр.

Тилсизни янында тилкъавда – дилбар (тилге белетли, уста).

Тилчи акъгъа къараны ягъар (сюртер).

Тилчи бир сагъатда айлыкъ зарал этер.

Тилчи сёзюн ичинде жыйимас (сакъламас).
Тилчи адамланы аралыгъын бузар.
Тилчи алты акъчалыкъ «сув» тёгер.
Тилчи тилден тоюнмас.
Тилчи тили булан балагъ гелтиrer.
Тилчи тили булан къайгъы салыр.
Тилчи тили булан от салыр.
Тилчи тырнакъда тюк оьсдюрер.
Тилчи эки досну оьч (яв) этер.
Тилчи эки къардашны яв этер.
Тилчи эрте-геч тилини яманындан оьлюр.
Тилчиге Аллагъыны юз налаты.
Тилчиден ари бол (тур).
Тилчилер тилсиз болмас.
Тилчини иманы, дини болмас.
Тилчини тилин юлкъ.
Тилчини тили етер башына.
Тилчини тили къурусун.
Тилчини тили къычытар.
Тилчини тили йыландай хабар (тигер).
Тилчини тили таш чартлатар.
Тилчини тили тирмен таш сибирсин.
Тилчини тили – узун, гъакъылы – къысгъя.
Тилчини тили – узун, юрги – кир.
Тилчини тили – тегенек.
Тилчини тилине тегенек тюртюлсюн.
Тиревлю сёз таш ярап, таш ярмаса, баш ярап.
Узун тил оьмюр къысгъартар.
Учь гючсюз сёзге – бир гючлю сёз таман.
Чолакъ тил – чоралы тил.

Шагъарлар ана тиллер учун къабурлар.
Эки тилли элни душманы.
Элчи болсанг, тилмач бол.
Элчи болсанг, тилчи болма.
Яманны тили артыкъ узун.
Яманны тили таш ярыр, таш ярмаса, баш ярыр.
Яревке тил – ялынч къулгъа, узун тили – уштукъулгъа.
Яхсайланы тили назик, башы базыкъ.
Кумукъларым, къумукъ тилде сёйлейик,
Ер этмейли, сансымайлы тилибиз,
Абурлайыкъ башлап ону оъзюбюз,
Варисликге къалар бизин сёзюбюз.
Ана тилим – тарихибиз вариси,
Миллетибиз байлыгъы да, барлыгъы,
Миллигибиз, менлигибиз гъарзиси,
Тюрк къавумну сав дюньягъа данглыгъы.

Жыйгъан
Абдулаким ГЬАЖИЕВ, Ибадулла ГЬАЖИЕВ

Ана тилде оюнлар

Белгили радиожурналист, язывчу ва халкъ авуз яратывчулугъун жыйывчы Солтанбек Солтанбековну яшлар учун язылгъан къужурлу китаплары бар. Оланы бириси – «Сыралы санавлар, сёзлер ва оюнлар». Бу китапчада охувчу яшланы ана тилин яхши билмеге кёмек эттер йимик санавланы гъакъында масхаралы оюнлар да кёп. Шолардан бирин таклиф этебиз. Бу оюнда яшланы бири муаллим, бири охувчу болуп ойнама бола. Аз къыс-гъартылып бериле.

АВУРЛУКЪ

Авур буса гётерме,
Не тарыкъдыр гюченме.
Тек билмей бусанг яман
Гъар нени де оылчеме.

- Авур, авур, не авур?
- Гючюнг чатмас иш авур.
- Буса да чы бир затлар...
- Болар енгил.
- Бир затлар чы...
- Болар авур.
- Гъар нени де...
- Оылчеп бил!
- Башгъаланы билмеймен,
Оъзюм чю мен тирелмен.
- Буса жавап бер магъя.
- Килогъя да етишмей,
Граммдан да артыкъ дей.
- Шогъар да бизде не дей?
- Шо чу хари йилевке.
- Йилевкени авуру
- Нече грамдыр айт чы?
- Бир йилевке 384 грамдыр,
- Шону билмес ашгъарамдыр.
- « Гъай, батманбаш, батманбаш», –
- Дей болалар биревлер.
- Батман недир, баш недир?
- Базыкъ башдыр батманбаш,
Батман буса оылчевдюр:
- Бир батман – алты йилевке.
- Бир драм?
- 2.942 грам.
- Гётереген тюгюл пут(лукъ),
Нече йилевке бир пут?
- Шо бир пут – 40 йилевке.
- Бир пут болар нече кило?
- Бир пут бола 16 кило.
- Путну билдинг, фунт неchedир?
- Бир фунт болар 0. 409 кило.
- Бир пинг болар...
- ... 0.568 грам.
- Бир мысгъал?
- Бир мысгъал – 4. 265 грам.
- Бир унций?
- 29. 86 грам.
- Бир карат?
- 0. 2 грам.
- Сантиграм?
- Грамны юзден бири.
- Буса айт чы сен, улан,

Ашлыкъ ойлчер не булан?

– Сабулап да, сагълап да,

Килолап да, путлап да,

Центнерлеп де, тонлап да.

– Сабу недир, сагъ недир?

– Сып-сылама 1 сагъ

Болар сагъа 8 кило.

– Сабуну чу билмейсен.

– Бир сабудур 4 сагъ яда 32 кило.

– 1 пут?

– 16 кило.

– 1 кило?

– 1 килодур 1000 грам.

– 1 центнер?

– 100 килодур бир центнер.

– 1 тонна?

– Болар шо да 10 центнер

Яда буса 1000 кило.

Тонум да ёкъ гиймеге,

Боюм да ёкъ гётерме,

Тек герекмен тузкъапны

Сувтирменге элтмеге.

(Энкейип, къапны гётереген бола)

Огъ, не авур дорбадыр!

– Дорба тюгюл, бу тузкъап.

Къагъып алып гётерме,

Билмей бусанг ойлчеме,

Не тарыкъдыр гюченме.

Гелейикми кёмекге

Къоллашып гётермеге,

Сувтирменге элтмеге?

Баянлыкълар

Батман – сагъдан гиччи ойлчев.

Мысгъал (мискъал деп де айталарап) – орусча золотник.

Унций – алда аптеклерде юрюлеген ойлчев.

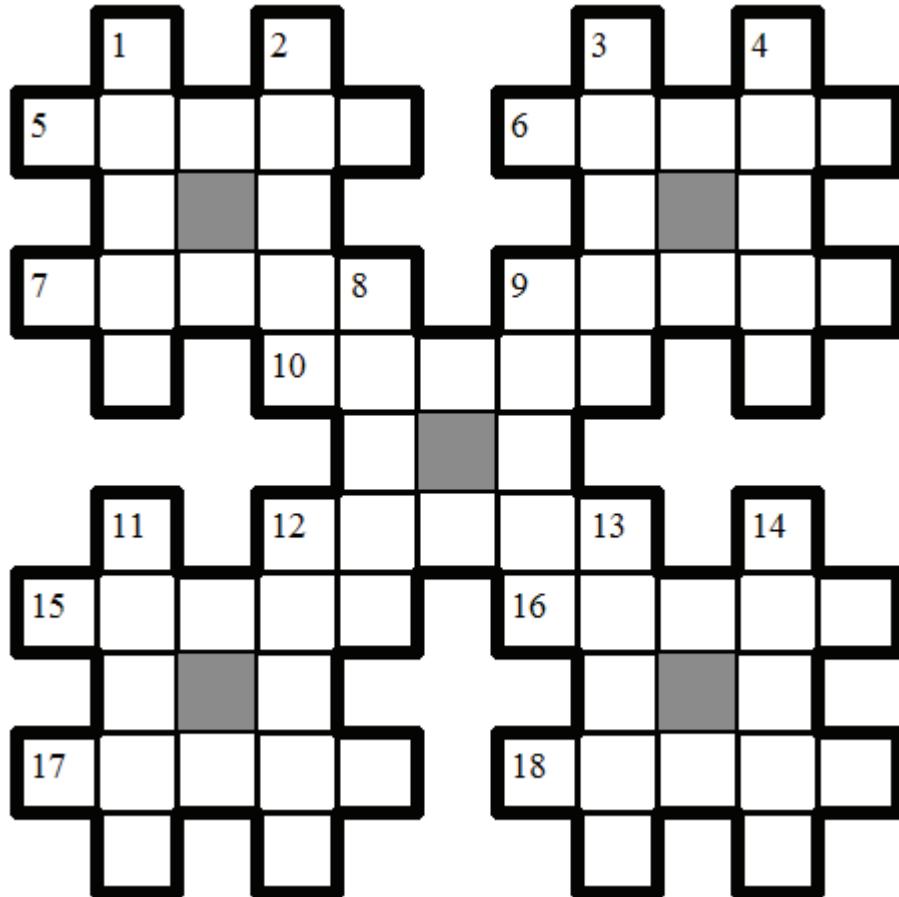
Карат – къыйматлы ташланы авурлугъун ойлчайген ойлчев.

Сабу, сагъ – бюртюклю ашлыкъланы авурлугъун ойлчайген агъач къутукъ, бочче иимик ичлерин ёнуп алып этген дёгерек ойлчев алатлар.

Тузкъап – орта гъисапда 200 килогъа ювукъ гелеген авурлугъу булангъы толгъан уллу къап.

Кроссворд

СОЛДАН ОНГГЪА:

5. Язы янгурлу буса, ...ойнар гюзюнде (халкъ айтыву). 6. Башы тийгенче ... – ы ерге тиймес (халкъ айтыву). 7. ... сюйген авзун сувгъа урап. 9. Тюс. 10. ...лар тербенсе, бийлер тайып ёл берир (халкъ айтыву). 12. Бутакълары ерге салланып оьсген терек. 15. Насип деген сёзню маънадашы. 16. Тузлу сувгъа шолай айтыла. 17. Къылышкъызыз, пасат юрюйген адам. 18. Сёзню дагъы гесеклеге бёлюнмейген, алышынмайгъан гесеги.

ОЙРДЕН ТЮПГЕ:

1. ... ятыв, къанлы ойлюм (халкъ айтыву). 2. ... къынын гесмес. 3. Къайтгъан малны ... – ы бар (халкъ айтыву). 4. Эки тавну арасындагъы тар аралыкъ. 8. Йымышакъ гюмюш – акъышылт тюслиу темир. 9. Беллик, генг белбав. 11. Проза къайдада язылгъян чебер асарны бир журасы. 12. Яман, чирик ийисге шолай айтыла. 13. Буламукъну, гъаливаны булгъамакъ учун къолланагъан алат. 14. Саламны чиригенине шолай айтыла.

Тизген Насрулла Байболатов.

«Бизин тил» деген жамият къурум
«Абусупиян» деген къумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

на кумыкском языке

Редактор *Рашид ГАРУНОВ*

Технический редактор *Хабибула АЛХАНАДЖИЕВ*

Набор Лайла ЗАКАРЬЯЕВА

Художник-дизайнер *Магомед МОЛЛАКАЕВ*

Редакция булан байлавлукъ тутмакъ учунгъу
телефон номер: 8928-540-24-70

Подписано в печать 08.01.2017.

Формат 60 x 84 1/8. Бумага офсетная.

Гарнитура Minion Pro. Печать офсетная.

Усл. печ. 10,23. Тираж 999. Заказ № 0110.

Издательский дом «Дагестан».

367018, Махачкала, пр-т Насрутдинова, 61.

Тел.: (8722) 65-00-65, 65-00-50.

E-mail: ph.daghestan@gmail.com